

F RYSLÂN

kwartaalblad van het Fries Genootschap

NIEUWSBLAD VOOR GESCHIEDENIS EN CULTUUR

FRYSLAN

*Nieuwsblad voor
geschiedenis en
cultuur*

4e jaargang nr. 4, december 1998

Fryslân is een uitgave van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Het verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan de leden van het Fries Genootschap

Eindredactie:

Meindert Schroor

Redactie:

Johan Frieswijk

Evert Kramer

Yme Kuiper

Vaste medewerkers:

Wiebe Bergsma, Onno Hellinga,

Goffe Jensma, René Kunst,

Gilles de Langen, Hans Mol,

Rita Mulder-Radetzky, Harm Nijboer,

Lourens Oldersma, Jacob van Sluis,

Hotso Spanninga,

Tineke Steenmeijer-Wielenga,

Johanneke Sytsema, Oebele Vries

Redactiesecretariaat:

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden

aan: *Fryslân*, Postbus 6091,

8902 HB Leeuwarden/Ljouwert.

Telefoon/fax: 058-2665309

Ledenadministratie:

Fries Genootschap

Turfmarkt 11

8911 KS Leeuwarden

058-2123001

(Alleen telefonisch bereikbaar op

woensdagmorgen tussen 09.00 en

12.00, Hilda Dekkinga)

Ontwerp omslag: Mlinar Design

Lay-out: Klazien Schroor-Dijkstra

Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga,

Leeuwarden

Het *Fries Genootschap van Geschied-,*

Oudheid- en Taalkunde, opgericht

26 september 1827, met als

Beschermvrouwe H.M. de Koningin,

heeft als doel het onderzoek naar en het

vergroten van de kennis omtrent al het-

geen de geschiedenis, oudheid- en taal-

kunde van Friesland betreft.

U kunt zich verzekeren van regelmatige

toezending van *Fryslân* door lid te wor-

den van het Fries Genootschap. Gebruik

daartoe de bijgevoegde antwoordkaart.

Losse nummers: f 5,00

ISSN: 1383-6560

Van de redactie

Gezagsgetrouw - aldus een recensent onlangs zuinigjes - of vrijheidslievend. Wat maakt het uit, de nieuwe *Fryslân* is het beide en - nog belangrijker - 'fol ferskaat'. Te beginnen met jonkheer Cees van Eysinga, die de wederoprichting aankondigt van de in 1885 opgeheven Ridderschap van Vriesland (nu: Fryslân). Een andere primeur is een gedegen ver- toog van twee numismaten, verbonden aan het Koninklijk Penningkabinet, over de onlangs gevonden Friese Vrijheidsmunt uit de veertiende eeuw. Zeven eeuwen daarvóór had Frisia reeds zijn eigen koningen, waaronder ene Audulfus, die blijkens een zestal van hem gevonden munten wellicht minder apocrief is dan lang is verondersteld. Evert Kramer geeft een overzicht van de zogeheten alsengemmen, fraai gesneden stukken glas met daarop afgebeeld figuren. Tot voor kort werden ze toegeschreven aan de voorchris- telijke tijd, maar thans is zo goed als zeker dat ze teruggaan op een heiligencultus met het epicentrum in Keulen. Gilles de Langen presenteert een synopsis van de stand van zaken met betrekking tot de archeologie in Friesland. Harm Nijboer meldt de vondst van een onbekende Leeuwarder schilder, die op gewelddadige wijze aan zijn eind kwam en Jacob van Sluis gaat in op de persoon van dominee Sint Wilman, een kleurrijke 'self- made latter-day saint'. Tineke Steenmeijer neemt ons mee in de gedachtenwereld van Nynke van Hichtum, schrijfster, echtgenote van en aanvankelijk de stuwende kracht ach- ter Piter Jelles. Johan Frieswijk legt uit hoe men in Ostfriesland nog meer dan wij met zijn oorlogsverleden worstelt, vooral waar het cultureel-wetenschappelijke organisaties als de Ostfriesische Landschaft betreft. Pieter van Exter maakt duidelijk hoe Simon Vestdijk, zijns ondanks, als een echte 'ouwe seun' met spot en scepsis naar de hem omringende wereld keek. Recensies, aankondigingen en de agenda besluiten traditioneel deze *Fryslân*.

(Bij de voorpagina)

*Overtollig water wordt weggewerkt aler het
profiel wordt getekend bij de opgraving aan de
Leeuwarder Bollemanssteeg. De boogvormen
links en - veel kleiner - rechts in het profiel
markeren de schone ophogingslagen. Ze duiken
naar de donkere lagen rechtsachter, richting
Grote Kerkstraat en verraden de hoek van het
aangesneden erf. Rechts in het midden een
gemetselde vroeg-moderne put
(foto: Gilles de Langen)*

In dit nummer:

Van de redactie	2
Archeologische Monumentenzorg: Volle vaart in het Friese verleden	3
Ridderschap van Fryslân heropgericht	8
Casparus Hoomis: Een onbekende Leeuwarder schilder uit de zeventiende eeuw	10
It libben fan Sjoukje M.D. Troelstra-Bokma de Boer: Hoe't Sjoukje Nynke waard	13
Een munt van het vrije Friesland	17
Oproep Domela Nieuwenhuis	21
Nieuws van het Fries Genootschap	22
De Ostfriesische Landschaft en het nationaal-socialisme	23
Alsengemmen: van reisamulet tot Driekoningenbadge	26
Audulfus, een Friese koning!	29
Dominee Sint Wilman: Gedoopt en dus geheiligd	31
Simon Vestdijk: Grensganger tussen Harlingen en Lahrigen	33
Twee provinciegeschiedenissen	36
Agenda	37

Volle vaart in het Friese verleden

Gilles de Langen

Eind 1997 publiceerden wij voor de tweede maal na het starten van deze rubriek een overzicht van de Friese archeologische monumentenzorg. Er was in die twee jaar zoveel veranderd dat er van een geheel nieuwe situatie sprake was. Zo waren Provinciale Staten akkoord gegaan met het zogeheten Stappenplan Archeologie, was het Wijnaldum-onderzoek uitgegroeid tot het Frisia-project, werd het breedschalige RAAP-project Bescherming op Maat verlengd en werd besloten tot stadskernonderzoek in Sneek. Daarnaast werd de bemoeienis van de Rijksdienst intensiever en gingen gemeenten opnieuw een grotere rol spelen bij de bescherming van het Friese bodemarchief. Afgelopen jaar raakte de Friese archeologie andermaal in een stroomversnelling. Reden voor dit derde overzicht dat overigens niet de pretentie heeft volledig te zijn.

Opgraving Sneek

Zoals u in mijn vorige bijdrage in *Fryslân* (1997-4) al kon lezen heeft de Rabobank op de plek van haar nieuwe kantoor in Sneek een archeologisch vooronderzoek laten verrichten. RAAP kwam tot de conclusie dat de middeleeuwse lagen over het algemeen zeer goed geconserveerd waren en dat een opgraving raadzaam was. De Rabobank volgde dit advies op en liet het ARC (Archeologische Research & Consultancy) dit voorjaar een opgraving uitvoeren.

De grootste opgravingsput liep evenwijdig aan de historische kavelindeling van het Martiniplein tot (bijna) aan de Oude Koemarkt. Het opgravings-team onder leiding van Adri Ufkes documenteerde hier maar liefst twaalf opgravingsvlakken. Het onderste opgravingsvlak reikte tot in de natuurlijke ondergrond. De kleine onderzoeksput stond haaks op de grote opgravingsput en benaderde de Sint Maartenskerk zo dicht mogelijk. Deze put werd vier maal verdiept; helaas konden de diepste sporen hier niet bestudeerd worden. De resultaten mogen echter wel belangwekkend worden genoemd.

Opmerkelijke vondst

Het ARC legde ook gedeelten van twee grote erven uit de dertiende eeuw bloot. Mogelijk hadden deze erven twaalfde-eeuwse voorgangers, maar dat is volgens Ufkes in dit stadium van onderzoek nog niet zeker. Overigens is de twaalfde eeuw wel met sporen en vondsten vertegenwoordigd. Getuige de resten van ingegraven staanderpalen en liggende elementen hebben op de ruim opgezette

erven grote houten huizen gestaan. Opmerkelijk is de vondst van een grote dertiende-eeuwse kuil vol met leerresten, die onomstotelijk leerbewerking op deze plek aantonen. Op grond van weer andere vondsten deed men binnen dit deel van Sneek ook aan textielbewerking.

Oostzeegebied

Aldus heeft de opgraving het licht laten schijnen op de nijverheid van het oudste stedelijke Sneek, maar zij toonde bovendien handelsactiviteiten aan. Uit botanisch onderzoek aan grondmon-

sters en hout kon worden afgeleid dat men in de dertiende eeuw contacten onderhield met het Oostzeegebied. Uit het Balticum voerde men hout en waarschijnlijk ook graan in. Het is in dit verband verleidelijk te wijzen op de elfde-eeuwse Friese munten die in grote hoeveelheden in het Oostzeegebied zijn gevonden. Mogelijk kunnen de nog niet bestudeerde twaalfde-eeuwse monsters uit Sneek een chronologische verbinding maken. Het is te hopen dat de financiële middelen ten behoeve van voortgezet botanisch onderzoek binnen niet al te lange tijd kunnen worden vrijgemaakt, want de monsters hebben bepaald niet het eeuwige leven. Het is trouwens opmerkelijk dat de hoeveelheid importaardewerk beneden de verwachting bleef. Een en ander bewijst hoe voorzichtig men moet zijn met conclusies aangaande verre handel als er weinig niet-lokaal vervaardigd aardewerk aangetroffen wordt. Tenslotte kan nog gewezen worden op het feit dat de historisch bekende verdichting van bebouwing aan de Koemarkt in de dertiende eeuw nog niet had plaatsgevonden.

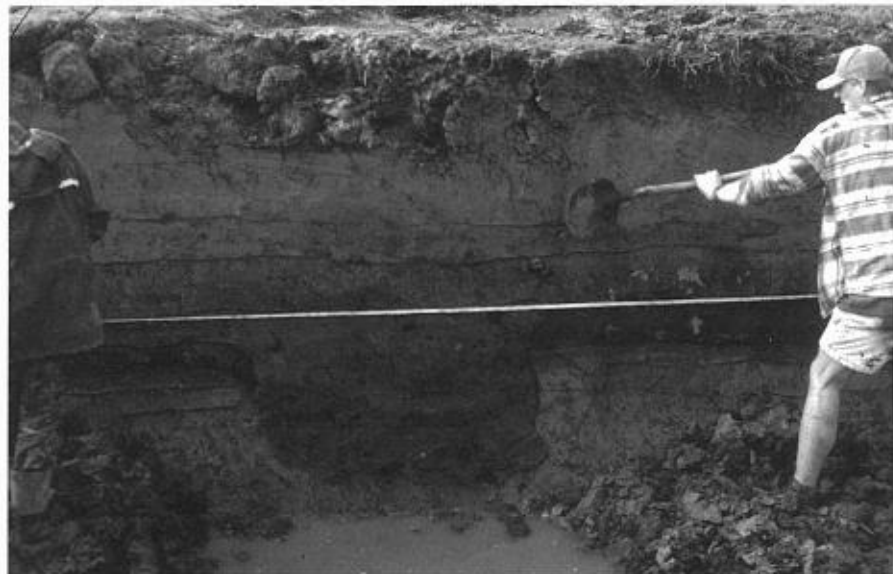
Opgraving Eewal - Tussen de nieuwe heipalen graaft het ARC door en stoot daarbij op laat-middeleeuwse staanders (de vierkanten) (foto: Gilles de Langen)

Dongjum

Vorig jaar maakten wij tevens melding van de uitbreiding van het Wijnaldum-onderzoek tot het Frisia-project. Dit behelst een onderzoeksverband tussen de universiteiten van Amsterdam en Groningen en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Belangrijk is dat de uitgevoerde opgraving te Wijnaldum nu eindelijk wordt opgevolgd door veldwerk elders in Noordelijk Westergo. Hiermee wordt het onderzoek uit zijn betrekkelijke isolement gehaald. Het veldwerk is ondergebracht in het Regionaal Archeologisch Project Noordelijk Westergo (1998-2002). Om de kosten te beperken worden geen grootschalige opgravingen verricht, maar zal het onderzoek zich beperken tot de bestudering van steilkanten. Dankzij die steilkanten, welke op verschillende plaatsen achterbleven na de commerciële afgravingen, is het mogelijk op eenvoudige wijze een profiel bloot te leggen en de ontstaans- en bewoningsgeschiedenis van een terp te achterhalen. Tevens zijn op de plaats van de afgegraven terpdelen de dieper ingegraven archeologische sporen gemakkelijk te onderzoeken.

Romeinse dijk

Zelf heb ik onder andere in *Fryslân* gewezen op de grote overeenkomsten tussen de terpencluster van Wijnaldum en die van Dongjum. De clusters lijken qua opbouw veel op elkaar en de terpen geven aan het oppervlak nagenoeg dezelfde vondsten prijs. Onderzoek door RAAP toonde voorts aan dat de terpres-tanten direct ten westen van Dongjum nog in goede staat verkeren. De terp is indertijd doorsneden bij de aanleg van een lokaalspoorweg en deels ook afgegraven. Als gevolg daarvan zijn nu nog steilkanten aanwezig. Men besloot het nieuwe onderzoeksproject dan ook in Dongjum te starten en dat is geen verkeerde beslissing gebleken. In augustus en september werden in vier weken tijd twee haaks op elkaar staande profielen onderzocht, met een totale lengte van 160 meter en een hoogte tussen een en vier meter. Bovendien bleek de terp langs het noord-zuid profiel allerm minst volledig te zijn afgegraven en nog tal van belangrijke resten te bevatten. Volgens Jos Bazelmans, samen met Anthony Heidinga en Danny Gerrets projectleider van het onderzoek, behoort een kleine dijk uit de Romeinse periode tot de meest opmerkelijke ontdekkingen. Nader onderzoek zal

Opgraving Teerns - Johan Nicolay schaaft een van de profielen bij. Duidelijk zichtbaar zijn de middeleeuwse lagen, die de aangesneden sloot uit de Romeinse tijd volledig afdekken (foto: Gilles de Langen)

moeten verduidelijken welk tracé de dijk volgde. Met deze vondst heeft de kleine dijk van Wijnaldum een goede parallel gekregen. Bovenop de dijk en de daarachter gelegen akkerlaag werd in de tweede helft van de tweede eeuw een kleine huisterp gebouwd die tot in de derde of het begin van de vierde eeuw bewoond is geweest. De terp werd tot dat tijdstip enkele malen uitgebreid. De Romeinse bewoninglagen zijn afgedekt door een vroeg-middeleeuwse akkerlaag, waarop zich sinds de vijfde eeuw vooral in zuidelijke richting nieuwe terplagen ontwikkelden. In de loop van de elfde of twaalfde eeuw werd de terp verlaten en in gebruik genomen als akker. Bazelmans en zijn team constateerden dat de terp sindsdien aanzienlijk is afgetopt en 'uitgesmeerd'.

Teerns

Van diverse kanten is erop aangedrongen om in het Vinex-plan (Vinex is Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra) Hempens-Teerns ook de archeologie onder te brengen. Aanvankelijk bleef dit verzoek ongehonoreerd, maar te elfder ure wijzigde het gemeentelijk bestuur zijn koers en financierde het samen met ROB een archeologische waardering van reeds bekende en vermoede vindplaatsen. Dit RAAP-onderzoek is nog gaande.

In augustus werden tijdens de aanleg van een nieuw puinpad ten noordoosten van het kruispunt met de Drachsterweg vondsten gedaan. Zij maakten

duidelijk dat hier in de ondergrond de resten van een overslibde nederzetting uit de Romeinse tijd aanwezig waren. Booronderzoek door RAAP wees uit dat de resten belangrijk en nagenoeg ongeschonden waren. Omdat de grondsporen gedeeltelijk overbouwd gaan worden, werd tot een proefsleuvenonderzoek besloten. Eind september-begin oktober werd hier door het veldteam van het Frisia-project twee weken lang gegraven. Aan de uitwerking van de resultaten wordt momenteel gewerkt. Niet onbelangrijk is dat het onderzoek te Teerns breed wordt ondersteund door zowel de gemeente, de provincie, de waarderende instantie (RAAP), de opgravende instantie (ARC), de universiteit van Groningen als de bouwers op de locatie.

Invloed op milieu

De bewoning lijkt in de eerste eeuw van de jaartelling te zijn gestart. Vermoedelijk woonde men er aanvankelijk (vrijwel) direct op het veen. Mogelijk dat het erf met veenplaggen was opgehoogd of verstevigd. De bewoners legden sloten aan ter afwatering van het gebied en groeven waarschijnlijk ook veen af, want grote delen van het veen bleken in de opgravingsprofielen te ontbreken. Het is mogelijk dat het veen een delfstof was. Of men het veen vooral ter plaatse gebruikte (bijvoorbeeld als brandstof voor een pottenbakkerij) en/of naar elders vervoerde is onbekend. Sommige putten zijn dichtgestort met

mest, waaruit kan worden opgemaakt dat men (in ieder geval ten tijde van deze putten) ook aan veeteelt deed. De opgraving te Teerns leert dat de mens reeds in de Romeinse tijd een duidelijke invloed uitoefende op het natuurlijke milieu. Ook de kleine dijken die te Wijnaldum en Dongjum zijn teruggevonden geven aan dat de mens destijds actief de omstandigheden in zijn voordeel trachtte te veranderen. De indruk bestaat dat men te Teerns al snel de rekening voor deze ingrepen gepresenteerd kreeg: het maaiveld daalde en (een deel van) het gebied kwam periodiek onder water te staan. Door het water werden de eerste kleilagen afgezet, aanvankelijk onder rustige omstandigheden. Welke consequenties dit had voor de bewoners is nu nog niet duidelijk. Men verliet de woonplaatsen in Teerns en omgeving in ieder geval niet direct. Tot in de derde eeuw werden de oude woonplaatsen verder met klei opgehoogd, zoals in 1992 te Hempens-Suderbuorren overduidelijk kon worden vastgesteld.

Bollemanssteeg

Dat het nieuwe gemeentebestuur in Leeuwarden de archeologie inmiddels serieus neemt, blijkt uit het feit dat het na Teerns nog twee andere opgravingen

mogelijk maakte. Samen met de provincie, de Rijksuniversiteit Groningen en de bouwer ter plaatse, Noppert BV, bracht de gemeente de gelden bij elkaar voor een opgraving op de hoek Grote Kerkstraat-Bollemanssteeg. Reeds eerder was daar in gemeentelijke opdracht door RAAP een waarderend onderzoek uitgevoerd. Een zeer intrigerende uitkomst bood het booronderzoek dicht bij de Grote Kerkstraat. Deze straat was oorspronkelijk een dijk of verhoogde weg tussen de Sint Vituskerk van Oldehove, en de terpnederzetting aan weerszijden van de Eewal. Op een diepte van maar liefst twee meter beneden het maaiveld en pal op de natuurlijke ondergrond bleken nog mestachtige lagen aanwezig. Was er dan toch sprake van bewoning ten tijde van de aanleg van de dijk? De ARC-opgraving onder leiding van Michiel Huisman moest uitkomst bieden.

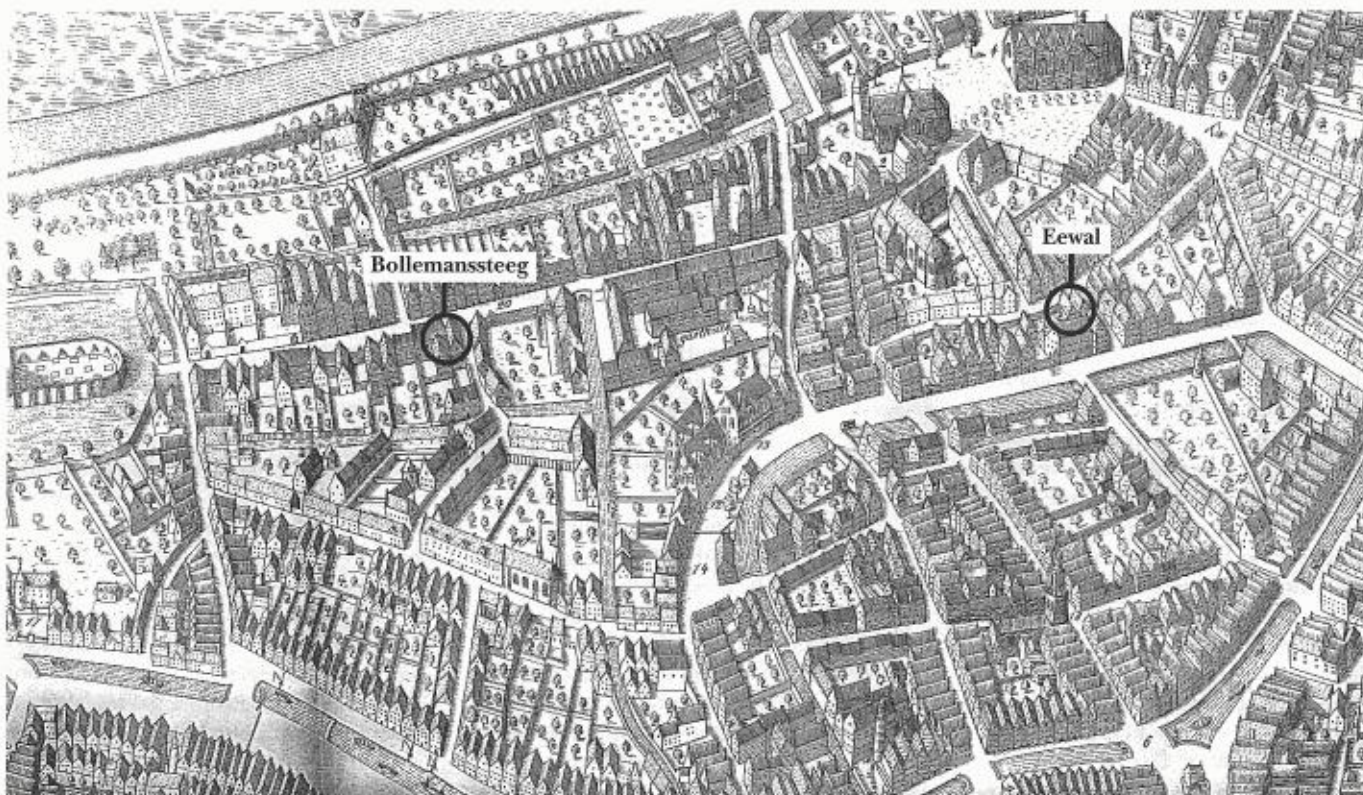
Natte voeten

Uit onderzoek bleek dat de mestachtige lagen behoren tot de vulling van een sloot of depressie in een hoek van een erf. Het huis van dit oude erf heeft niet op de plek van de opgraving gestaan. Getuige de sloot en het verloop van de ophogingslagen lag de top van het erf evenmin tegen de Grote Kerkstraat aan. Men heeft bij het opheffen van het erf

dus niet gebruik gemaakt van het oude dijklichaam. Ook kon worden waargenomen dat de erfbegrenzing binnen het opgravingsvlak niet haaks op de Grote Kerkstraat stond, maar schuin erop. We kunnen dus concluderen dat de oude kaarten ons een verkeerde indruk geven van de vroegste bewoning aan de Grote Kerkstraat. De oudste huizen stonden waarschijnlijk vrij en op enige afstand van de weg. Tenslotte bleek dat de bewoning ondanks de forse ophogingen betrekkelijk laat moet zijn gestart. Er werden geen vondsten gedaan die met zekerheid ouder zijn dan de dertiende eeuw. Dat de bewoners zo laat nog twee meter ophoogden geeft aan dat men nog steeds last van natte voeten had. Hierbij moeten we niet denken aan overstromingen door de zee, maar veeleer aan hoge binnenwaterstanden en meer in het bijzonder aan regenwater dat van de stadsterp afstroomde en aan de randen ervan stagneerde.

Eewal/Speelmansstraat

Ook elders in Leeuwarden geeft nieuwbouw plaats aan archeologische activiteiten. Tussen de Eewal en de Speelmansstraat, aan de zuidrand van de noordelijke stadsterp van Leeuwarden, wordt momenteel naast het voormalige gebouw van de Leeuwarder Onderlinge

De beide Leeuwarder opgravingen aangegeven op de vogelvluchtk kaart van Johannes Sems uit 1603

nieuwbouw gerealiseerd. Omdat het bouwplan onder meer voorzag in de bouw van een diepe kelder, werd door provincie, gemeente en bouwer BWL (Stichting Beter Wonen in Leeuwarden en Leeuwarderadeel) besloten tot een beperkte opgraving. Rond oktober-november werd door het ARC twee weken lang gegraven onder leiding van Adri Ufkes. In totaal konden acht opgravingsvlakken worden bestudeerd. De bovenste vlakken waren groter dan de geplande kelder, de onderste kleiner. Hier kon voor het eerst in Leeuwarden een middeleeuws huis door de tijd worden gevolgd. Blijkens de sporen op het tweede opgravingsvlak was dit huis ongeveer vijf meter breed. De houtresten van de wanden bevonden zich op een halve meter afstand van de staanders, die een onderlinge afstand van vier meter hadden. Van de houten staanders zelf werden geen resten teruggevonden, wel van de stammetjes die hun liggers waren geweest. Deze bouwfase moet omstreeks de dertiende eeuw worden geplaatst. Iets dieper troffen we deels ingegraven eiken staanders aan en op nog dieper niveau kwamen vergelijkbare palen tevoorschijn. Uit de positie van de bouwresten blijkt dat het huis minstens drie maal is 'opgetild' waarbij het op dezelfde plek is blijven staan. Mogelijk behoren ook de kleinere palen op het achtste en diepste opgravingsvlak tot een wandconstructie, waarmee zelfs sprake zou zijn van een vierde bouwphase. Binnen de constructie zijn haarden van verschillende ouderdom teruggevonden. Zeker op het hoogste onderzochte niveau werd aan de binnenzijde van de wanden een fijne gelaagdheid geconstateerd, die vermoedelijk verband houdt met het ophogen van de vloeren. Meer ingrijpende ophogingen werden onder andere uitgevoerd door plaggenlagen van zo'n dertig à veertig centimeter dikte op te tasten. Op dit ogenblik is het aardewerk nog niet bestudeerd en evenmin dendrochronologisch onderzoek (jaarringenonderzoek) verricht. Om die reden is de tijdsperiode tussen de onderscheiden bouwfasen nog niet precies bekend. We moeten het voorlopig doen met de constatering dat het aardewerk van het achtste vlak, zo'n tweeënhalve meter dieper dan het dertiende-eeuwse huis, niet ouder is dan elfde/twaalfde-eeuws. Daaruit kunnen we opmaken dat net als aan de Bollemanssteeg ook de Leeuwarders aan de Speelmansstraat hun erf in snel tempo hebben opgehoofd.

Opgraving Teerns - Johan Nicolay bergt uit een van de putten uit de Romeinse tijd een geheel intact gebleven inheemse pot. (foto: Gilles de Langen)

Elfde-eeuwse muntplaats

Met het achtste vlak was de natuurlijke ondergrond allerm minst bereikt. Uit de boring waarmee het onderzoek werd afgesloten bleek dat de terplagen hier de vulling van de voormalige Eestroom afdekken. Hiermee is andermaal bevestigd, dat de Ee ooit veel breder was dan haar latere restant, de Ee gracht, doet vermoeden. Bovendien kan de boring de veronderstelling onderbouwen dat de Ee oorspronkelijk ten westen van de latere Voorstreek, dus dicht bij de Breedstraat stroomde. Dat impliceert weer dat de woonerven aan de Speelmansstraat nog behoorlijk kunnen zijn nagezakt. Een dergelijk nazakken kan verklaren waarom onder het diepste opgravingsvlak nog een anderhalve meter dik terpaardepakket ligt. Het oudste opgegraven woonniveau lag dus wellicht oorspronkelijk hoger, maar het is ook mogelijk dat het niet het alleroudste woonniveau was. In vergelijking met de resultaten van de opgraving aan het Gouverneursplein zouden die alleroudste lagen ook hier uit de tiende eeuw kunnen stammen, doch nauwelijks ouder. Gezien de aanwezigheid van de Ee op deze plaats, is het uitgesloten dat de bewoning aan de Speelmansstraat teruggaat tot de Karolingische tijd. Daarvoor moet men vanuit de opgravingsput de Speelmansstraat oversteken, om uit te komen bij de opgravingsput uit 1982. In deze put werd de noordelijke begrenzing van een achtste/negende-eeuws erf aangetroffen.

Stedelijke verkaveling

Nader onderzoek moet uitwijzen welke gevolgen de opgraving heeft voor het huidige ontwikkelingsmodel van middeleeuws Leeuwarden. We vermoeden daarbij eerder een bevestiging dan een ontkrachting van de hypothese dat het oudste Leeuwarden in een aantal agrarische blokken haaks op de Ee was opgedeeld. Een verkaveling waarbinnen sedert de late negende/tiende eeuw twee straten ontstonden, de Grote en Kleine Hoogstraat. Het is te hopen dat de grondmonsters ons kunnen inlichten over de handel en nijverheid van de bewoners in de volle middeleeuwen. Het lijkt er nu op dat de elfde-eeuwse muntplaats snel gegroeid is. De resultaten van de opgraving hebben zonder meer waarschijnlijk gemaakt dat de noordelijke stadsterp al in de twaalfde eeuw langs het water volgebouwd was.

Provinciaal en Rijksbeleid

De titel van deze bijdrage slaat niet alleen op de dynamiek van het verleden met zijn ingrijpende ontginningen, voortdurende erfophogingen, handel en nijverheid. Zij verwijst ook naar de beleidsmatige veranderingen in de hedendaagse archeologie. Zo stelde de provincie dit jaar een eigen archeoloog aan. Hij heeft als hoofdtaak de bescherming van het Friese bodemarchief te verbeteren. Daartoe dient allereerst de archeologie in de ruimtelijke ordening te integreren. Uiteraard tracht hij ook te bereiken dat er rekening wordt

gehouden met de belangen van de archeologie bij het formuleren en de uitvoering van ander provinciaal beleid. Te denken valt bijvoorbeeld aan plannen met betrekking tot natuurbouw, ontgrondingen en bodemsaneringen. Daarnaast behandelt hij vondstmeldingen, begeleidt amateurarcheologen en is hij (mede) beheerder van het interprovinciaal depot te Nuis (Groningen).

Maatschappelijk draagvlak

Vanzelfsprekend ligt er op het gebied van voorlichting een taak voor de provinciaal archeoloog. Niet alleen omdat dit bij zijn ambtelijke taak hoort, maar vooral omdat een goede voorlichting het maatschappelijk draagvlak van de archeologie vergroot en rampen kan voorkomen. In archeologische kwesties is hij in ieder geval vraagbaak voor gemeenten. Ook dient hij wetenschappelijk onderzoek voor te bereiden en te stimuleren. Dat laatste althans wanneer behoud ter plekke onmogelijk blijkt. Door een opgraving wordt immers zoveel mogelijk informatie van het bodemarchief naar het wetenschappelijke archief overgebracht en op deze wijze voor de toekomst zeker gesteld. Bovendien vergroot wetenschappelijk onderzoek onze kennis van het bodemarchief, waardoor het gemakkelijker wordt afwegingen te maken op het moment dat een terrein wordt bedreigd.

Teamwork

Gelukkig staat de provinciaal archeoloog niet alleen in zijn taak de toekomst van het Friese verleden te verdedigen. Hij wordt bijgestaan door een team van zogeheten regio-archeologen van de ROB. Met ingang van het komende jaar zal het regio-team voor Noord-Nederland met vier archeologen compleet zijn. Alle vier hebben zij een afzonderlijk taakveld, te weten coördinatie en bestuurlijke contacten, uitvoering en handhaving van de Monumentenwet, planvorming en ruimtelijke ordening en tenslotte inrichting en beheer. Met de introductie van dit regioteam is de tijd van de rijks-provinciaal archeologen voorbij. Dat is niet alleen het gevolg van deze taakopdeling plus het werken binnen regio's in plaats van op provinciale schaal. Het heeft ook te maken met het feit dat de regio-archeologen in tegenstelling tot de rijksarcheologen oude stijl geen onderzoekstaak hebben.

Besef van waarde

Deze organisatorische veranderingen

zijn landelijk doorgevoerd om het bodemarchief beter te kunnen beschermen. De afgelopen jaren zijn op dat bodemarchief flinke aanslagen gepleegd. Nu valt er een duidelijke tendens in de goede richting te signaleren. In Nederland wordt bij de ontwikkeling van bestemmingsplannen en de realisatie van infrastructurele werken meer en meer rekening gehouden met de waarde van het archeologische bodemarchief. In dit geval is het Verdrag van Malta van belang. Daarin is vastgelegd dat archeologisch waardevolle bodems zo goed mogelijk beschermd moeten worden en dat, indien die bescherming niet haalbaar is, het bodemarchief moet zijn bestudeerd alvorens de plannen ten uitvoer worden gebracht. In dit geval is het principe 'de verstoorder betaalt' van kracht. Het verdrag is nog niet in een wettelijke regeling omgezet. Veel instanties lopen echter nu al op de toekomst vooruit door plannen zoveel mogelijk op de archeologie aan te passen of anderszins archeologisch onderzoek te subsidiëren.

Subsidies

Dit gebeurt gelukkig ook steeds vaker in Friesland. Een goed voorbeeld biedt de actie van de Rabobank in Sneek. Ook de gemeente Leeuwarden neemt haar taak momenteel serieus. De recente opgravingen in de binnenstad zijn een duidelijk voorbeeld hiervan. Ook heeft de gemeente op de plek van de toekomstige parkeerkelder onder het Oldehoofster Kerkhof archeologisch vooronderzoek laten verrichten en wordt straks te Teerns het niet-opgegraven deel van de overslibde nederzetting toegedeeld en voor het nageslacht bewaard. Voorop staat dat deze positieve ontwikkeling zoveel mogelijk gestimuleerd zal moeten worden.

Nieuwe doelen

De afgelopen tijd zijn bovendien steeds meer concrete doelen uitgekristalliseerd. Het belangrijkste doel is wel de productie van een nieuwe Archeologische Monumentenkaart (AMK) voor Friesland. De andere provincies hebben al een nieuwe AMK of zijn met de vervaardiging ervan bezig. De huidige AMK van Friesland dateert uit 1984 en is hard aan herziening toe. Gelukkig zijn nu ook Gedeputeerde Staten van Fryslân van plan een nieuwe AMK te laten maken en daar - heel belangrijk - ook geld voor vrij te maken. Het is de bedoeling om in samenwerking met de

ROB binnen twee jaar een nieuwe AMK op tafel te leggen. De productie van een AMK, die het Friese bodemarchief voldoende in kaart brengt, is echter allesbehalve een sinecure. Weliswaar zijn de belangrijkste terpen in het landelijk gebied tegen het einde van het jaar 2000 wel gewaardeerd, maar van de archeologische terreinen in de veen- en zandgronden weten we nog maar bitter weinig. Het RAAP-project in de Noordelijke Wouden heeft aangetoond dat het Friese zandgebied archeologisch uiterst waardevol is. Uit datzelfde onderzoek bleek ook dat het niet eenvoudig zal zijn om zonder terreinken- nis aan te geven waar wel en waar geen bescherming vereist is.

Jaren werk

Complicerende factor is enerzijds het enorme aantal vindplaatsen, wat nader onderzoek bijzonder kostbaar maakt. Anderzijds wordt de bescherming bemoeilijkt door het feit dat de best bekende vindplaatsen meestal te zeer zijn aangetast om nog voor bescherming in aanmerking te komen. We moeten het dus vooral hebben van vindplaatsen die nog maar heel weinig vondsten hebben prijsgeven, bij voorkeur vindplaatsen die pas geleden zijn ontdekt. Het is duidelijk dat de plaatselijke archeologen hier zeker de helpende hand moeten reiken. In de Noordelijke Wouden kon RAAP terugvallen op de kennis van de Werkgroep Steentijd van het Streekmuseum Tytsjerksteradiel te Burgum, maar elders is een dergelijke inhaalslag nog niet gepleegd. Zo is Gaasterland, waaraan een zeer hoge archeologische verwachting kan worden toegekend, op de AMK van 1984 een bijna leeg gebied. Het directe achterland van Stavoren is zelfs volledig blanco. Er zit derhalve met alle successen van 1998 wel degelijk vaart in het Friese verleden, maar dat we er nu al zouden zijn, is beslist niet waar.

Ridderschap van Fryslân heropgericht

C. van Eysinga

1745 - Enkele Friese families spelen een belangrijke rol bij de verheffing van de Friese stadhouder tot stadhouder van alle zeven gewesten als Willem IV. 1997 - Nazaten van deze families komen bijeen en vragen zich af waarom er geen Friese Ridderschap meer bestaat. Elders in ons land, bijvoorbeeld in Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant, leven dergelijke Ridderschappen voort als cultuurhistorische vereniging en zijn ze ook als donor actief voor variërende belangen in hun provincie.

Friesland dwarsligger

In 1814 waren de provinciale Ridderdommen als staatkundig lichaam ingesteld. Zij functioneerden als kiescollege voor de samenstelling der Provinciale Staten. Een deel der leden werd door de Ridderschap uit eigen midden afgevaardigd naar de Staten van de provincie. Dit was althans de bedoeling, maar in Friesland wilde men er niet aan. Pas in 1825 dwong koning Willem I c.q. de centrale overheid Friesland ertoe ook een Ridderschap in te stellen. Onder leiding van de eerste gouverneur (1813-1826) na

de Franse tijd, jonkheer Idzert Aebinga van Humalda, had men de Staten samengesteld op de oude wijze van vóór 1795. Per grietenij werden twee vertegenwoordigers aangewezen: een edelman en een eigenerfde en per stad ook twee gedelegeerden.

Na de uiteindelijke instelling van de 'Ridderschap van Vriesland' in 1825, benoemde de koning Humalda tot voorzitter. Leden werden alle in Friesland woonachtige leden van de Nederlandse Adel tot de Ridderschap van Vriesland gerekend. Daar de Provinciale Staten

toen de leden van de Tweede Kamer (nu Eerste Kamer) kozen, had de Nederlandse Adel dus niet alleen provinciaal, maar ook nationaal een duidelijke en allesbehalve marginale invloed in 's Lands Bestuur.

Deftig clubje

In de zeventiende en achttiende eeuw behoorde men in Friesland tot de adel door gewoonterecht. En niet alleen Friezen. Ook families van buitenlandse adel zoals de Schwarzenbergs uit Midden-Duitsland, de Vegilins uit Zwitserland, de Van Harens uit Aken en de Rengersen uit de Groninger Ommelanden werden geruisloos geïntegreerd. In 1814 kwam de Nederlandse Adel onder een nieuw statuut te staan. Men werd geacht een staatkundige rol te spelen in plaats van uitsluitend een deftig clubje te vormen. Dit had gevolgen voor de adel in Friesland. Voortaan

De nieuwe Ridderschap van Fryslân op en voor het bordes van Epemastate in Ijsbrechtum tijdens de eerste oriënterende bijeenkomst op 17 januari 1998. Op het bordes v.l.n.r. Sch. van Heemstra, C. van Eysinga, K. van Sytzama, A. Sirtema van Grovestins, C. van Beyma, C.L. van Beyma thoe Kingma, D. van Harinxma thoe Slooten, M. Vegelin van Claerbergen, H. van Baerdt van Sminia en D. de Blocq van Scheltinga. Voor het bordes: W.L. van Harinxma thoe Slooten, Ay. van Humalda van Eysinga, T. van Andringa de Kempnaer, W.J. van Sminia, H.W. de Blocq van Scheltinga, C.L. van Beyma thoe Kingma jr. (foto: C. van Eysinga)

behoorden die families, welke hier volgens het gewoonterecht altijd hadden gewoond, tot de Edelen van Friesland. En dat waren de families zoals hierboven genoemd en lieden die als hoofdelingen reeds in de vijftiende eeuw van de partij waren. Daarnaast werden enkele eigenerfde, patricische families, die in de zeventiende en achttiende eeuw 'omhoog' waren gekomen, verheven in de Nederlandse Adelstand.

Kistje

Bij de grondwetswijziging in 1848 onder leiding en op instigatie van Thorbecke werd de erfelijk politieke rol van de koning beknot en die van de adel afgeschaft. Het is interessant te zien hoe dit in Nederland zondermeer geschiedde, terwijl het Verenigd Koninkrijk tot op dit moment nog steeds bezig is het House of Lords (Hogerhuis) te reorganiseren. (Overigens wijkt het Britse Adelsstatuut nogal van het Nederlandse af.)

In 1849 vergaderde de Ridderschap van Friesland voor het laatst en sluimerde toen onopgemerkt verder zonder staatkundige taak. In 1885 kwam een zevental leden bijeen om de situatie te bezien, waarna het besluit viel de Ridderschap formeel op te heffen (zie ook: Y. Kuiper, 'Opkomst en ondergang van de Friese Ridderschap', *It Beaken*, 1983, 157-195). Het bescheiden archief, opgeborgen in een kistje, werd door de laatste secretaris van de Ridderschap Jhr Mr F.J.J. van Eysinga, destijds voorzitter van de Eerste Kamer, ondergebracht bij het Fries Genootschap. Deze nalatenschap bevat onder meer een fraai ingebonden register met namen van degenen die sedert 1825 tot de Ridderschap behoorden. Het Fries Genootschap gaf de stukken later in bewaring bij het Ryksargyf. Het zegel van de Ridderschap bleef in het Fries Museum. Toen rijksarchivaris Fockema Andreae het archief ordende, gaf hij het kistje aan schrijver dezes, achterkleinzoon van de laatste secretaris, terug.

Friese wortels

Op 17 januari 1998 kwamen zestien leden van 'oud-Friese' families, wier voorvaderen beschreven waren in de Ridderschap van Vriesland, bijeen op Epemastate te IJsbrechtum. De leeftijd van de aanwezigen varieerde van midden twintig tot midden zeventig jaar. Er werd uitvoerig gesproken over de zin, bedoeling en inhoud van een eventueel opnieuw op te richten Ridderschap. Zonder één enkele arrogante pretentie te hebben,

Groot kostuum van de Ridderschap van Vriesland (RAF, Leeuwarden)

bleek het boeiend om een verband te scheppen tussen families - meer en minder nauw verwant - die allen in de Friese geschiedenis een al dan niet geslaagde rol hadden gespeeld. Sommige families waren in de loop der jaren erg los geraakt van hun Friese wortels. Desalniettemin waren ze er wel door geboid en wilden ze graag op de hoogte blijven van het reilen en zeilen van het tegenwoordige Fryslân. In de discussie werd ook duidelijk gesteld, dat een op te richten Friese Ridderschap verantwoordelijkheden op cultureel en humanitair gebied op zich diende te nemen.

Ridderschap een feit

Op 23 mei jongstleden vond de heroprichting van de Ridderschap van Fryslân plaats. De 'plechtigheid' werd bijgewoond door circa veertig aanwezigen. Bovendien waren er vijfentwintig zogenoemde bijvalsbrieven binnengekomen van over de hele wereld.

De Ridderschap heeft als doel de historische banden, welke tussen de families van vele leden hebben bestaan, in stand te houden. Bovendien wil men de band tussen de leden onderling versterken alsmede de verbondenheid van hen met Fryslân verdiepen. Daarnaast is het de bedoeling zowel immateriële als materiële hulp te bieden op humanitair en cultureel gebied. Het plan bestaat voor deze laatste doelstelling een aparte stichting in het leven te roepen.

Lidmaatschap en leden

Van de Ridderschap van Fryslân kunnen meerderjarige Nederlanders lid worden

die tot de Nederlandse Adel behoren en deel uitmaken van een geslacht dat vóór 1852 in de Ridderschap van Vriesland was benoemd c.q. toegelaten of op het ogenblik van intrede sedert twee jaar in Fryslân woonachtig zijn.

Ook kunnen enkele leden van andere Ridderschappen lid worden, wier families indertijd behoorden tot de Ridderschap van Vriesland. Deze mensen hebben de mogelijkheid gekregen om als 'útfanhûzer' deel te nemen aan de activiteiten van de Ridderschap van Fryslân. In jaarlijkse bijeenkomsten zullen actuele en historische onderwerpen aan de orde komen, terwijl tevens bezoeken aan belangwekkende monumenten kunnen worden gebracht.

De volgende families, allen vóór 1795 actief in Friesland, hebben zich aangemeld als lid van de Ridderschap van Fryslân:

Van Beijma thoe Kingma
Van Beijma
Van Cammingha
Van Humalda van Eysinga
Van Eysinga
Sirtema van Grovestins
Van Harinxma thoe Slooten
Sixma van Heemstra
Van Heemstra
Van Andringa de Kempnaer
Van Welderen Rengers
De Blocq van Scheltinga
Thoe Schwarzenberg en
Hohenlansberg
Van Baerdts van Sminia
Van Sminia
Gerlacius van Swinderen
Van Sytzama
Vegelin van Claerbergen
Van Haersma de With.

Als beschermheer treedt het oudste lid op, de heer Jonkheer W. van Andringa de Kempnaer. Het voorlopige bestuur is als volgt samengesteld: Jonkheer C. van Eysinga, Sint Nicolaasga, voorzitter
Jonkheer mr C.L. van Beijma thoe Kingma, Ambt Delden, secretaris
Mr J.G.A. baron Sirtema van Grovestins, Bloemendaal, vice-voorzitter
S.F. baron van Heemstra, Warnsveld, lid

Jonkheer mr W.J. van Sminia, Amsterdam, thesaurier.

Casparus Hoomis

Een onbekende Leeuwarder schilder uit de zeventiende eeuw

Harm Nijboer

Als de Nederlandse Gouden Eeuw ergens befaamd om is, dan is het wel de bloei van de schilderkunst in die dagen. Hollandse Meesters als Rembrandt, Frans Hals en Johannes Vermeer behoren tot de grote namen uit de wereld-geschiedenis. Hoewel Friesland geen schilders van een dergelijke statuus heeft voortgebracht, nam ook hier de schilderkunst een grote vlucht. Met name in Leeuwarden waren vele schilders werkzaam. Sporen van hun werkzaamheden vinden we niet alleen in de collectie van het Fries Museum, maar ook in de stedelijke archieven. In de stukken schuilt nog menig tot dusverre onbekend gebleven schilder, zoals Casparus Hoomis.

Talk of the town

Vooral de vele boedelinventarissen die het Leeuwarder archief rijk is, bevatten een schat aan gegevens over Leeuwarder schilders en hun achtergronden. Een belangrijk deel van deze gegevens is tot nu toe aan de aandacht van (kunst)historici ontsnapt en blijkt een nieuw licht te werpen op de Leeuwarder schilderkunst in de Gouden Eeuw. Met ingang van dit nummer zal met enige regelmaat een opstel op basis van dit materiaal in *Fryslân* verschijnen. Deze keer: de schilder Casparus Hoomis. Zo ver als de faam van een Rembrandt reikt, zo onbekend is de schilder Casparus Hoomis. In geen enkel museum is werk van hem te vinden en in geen enkele publicatie over de schilderkunst in de zeventiende eeuw vinden we zijn naam vermeld. Toch moet hij rond 1670 een bekend gezicht in het Leeuwarder schilderswereldje zijn geweest, niet alleen als kunstenaar maar ook als kunsthandelaar. En in de week na 9 september 1677, toen hij een gewelddadige dood stierf, zal hij zelfs even 'the talk of the town' zijn geweest.

Katholiek

Casparus Hoomis (naamsvarianten: Hom(m)es, Ho(o)mis, Homus) wordt voor het eerst vermeld in 1665 toen hij een éénkamerwoning in Leeuwarden kocht. Op dat moment noemde hij zich al 'Mr. schilder'. Van voor die datum is niets met zekerheid over zijn levensloop te vermelden. Het meest aannemelijk is dat hij even voor 1640 in Leeuwarden is geboren. Zijn naam vinden we echter niet terug in de hervormde doopboeken

over die jaren. Aangezien hij met de kerkelijke naam Casparus is getooid, zou hij dus best een telg uit een katholieke familie kunnen zijn. Ook het latere wedervaren van Hoomis in huwelijks- en geboortezaken wijst in die richting.

Huwelijk en carrière

Op 16 januari 1675 ging Hoomis in ondertrouw met Pietje Geerts. Opvallend is dat de kerkelijke inzegening van het huwelijk achterwege bleef. Pas anderhalf jaar later, op 14 oktober 1676 vroeg het tweetal een attestatie aan om in een andere kerk te kunnen trouwen. Mogelijk moest deze attestatie als het boterbriefje dienen, want al op 7 september van dat jaar was hun dochter Cathalijn in de Hervormde Kerk gedoopt. Deze Cathalijn moet al in haar eerste levensjaar overleden zijn. Een gunstiger levenslot was weggelegd voor hun zoon Elias, die anders dan zijn zusje

niet in de hervormde kerk gedoopt is. Gezien de vermoedens over Hoomis' religieuze achtergrond zou hij echter wel eens in de katholieke kerk gedoopt kunnen zijn. Pas over de jaren na 1665 geven de bronnen meer informatie over Hoomis' schilderscarrière. Duidelijk is dat het hem aanvankelijk moeite kostte om met alleen het schilderen zijn brood te verdienen. Zo was hij daarnaast actief in de handel. Mogelijk was deze 'nevenactiviteit' op een bepaald moment zelfs zijn belangrijkste bron van inkomsten. In 1670 noemde hij zich zelfs een keer koopman in plaats van schilder. Zijn huwelijk met Pietje Geerts verhinderde evenwel dat hij het artistieke pad helemaal verliet. Deze verbintenis hield voor Hoomis in dat hij zich nu kon concentreren op het schildersambacht en de daarmee verbonden kunsthandel. Pietje dreef ondertussen de herberg De Valk aan de Wirdumerdijk, daarbij geholpen door haar zuster Klaaske en de dienstmeid Doutzen Freerks. Lang heeft het huwelijkse geluk echter niet mogen duren. Op zondag 9 september 1677 kwam hier een gewelddadig einde aan. Van de gebeurtenissen die dag zijn verschillende getuigenverslagen bewaard. En hoewel de getuigen elkaar op details wel eens tegenspreken, is vrij goed te reconstrueren wat er toen gebeurd is.

Herberg De Valk in 1834, gedeelte van een schilderij van W.F. Jansen. (Gemeentearchief Leeuwarden)

Kroegruzie

Die dag rond vier uur 's middags bezochten drie personen herberg De Valk: Hermannus Boelema, de luitenant Ulenburg en een vreemdeling, die door de anderen kapitein genoemd werd. Het luidruchtige gezelschap eiste een romer wijn en een spel kaarten. De wijn werd geschonken maar het kaartspel werd geweigerd aangezien men in deze herberg geen gokspelen toeliet. Bovendien gaf de kapitein te kennen geen kaart te willen spelen. Hij had bij zijn metgezellen al een speelschuld van honderd daelders en hij vreesde dat zijn compa-
nen op zijn bankroet uit waren. De kapitein verliet daarom de tafel en nam elders in de herberg plaats. Ondertussen werd Boelema steeds aggressiever. Hij wilde een spel kaarten en als ze geen spel kaarten konden krijgen dan wilde hij een verkeersbord (ook een soort gokspel). Bovendien trachtte hij de kapitein met geweld te dwingen om nogmaals mee te spelen. Terwijl de kapitein daarop een veilig onderkomen zocht in de keuken, probeerden Pietje Geerts, haar zuster Klaaske en de dienstmaagd Doutzen Freerks de aggressive klant tot bedaren te brengen.

Boelema werd echter alleen maar driftiger. Hij schold de dames uit voor hoeren en beet hen toe dat hun herberg een hoerenhuis was 'ende soo [sij] geen hoeren in huis hadden, dat sij alsdan elders vandaen de hoeren aldaer in huis lieten comen'. Vervolgens begon hij aan Klaaske Geerts te sjorren en te trekken. Klaaske liet dit echter niet op zich zitten en gaf haar belager enige rake klappen om de oren en in het aangezicht. Boelema ontstak daarop in razernij en trok een klein mesje waarmee hij Klaaskes gezicht wilde verminken. Eén van de aanwezige gasten wist deze gruweldaad echter nog net op tijd te voorkomen, maar liep daarbij wel een flinke snee in zijn hand op. Op dat moment kwam Casparus Hoomis binnen. Hij wist na een kort handgemeen Boelema door de achterdeur naar buiten te werken.

Moord

De zaak leek hiermee afgehandeld, maar 's avonds rond achten stond Boelema - inmiddels nog drunkener - luid scheldend op de deur van Casparus Hoomis te bonzen. Na enig aarzelen besloot de heer des huizes toch maar te gaan kijken. Boelema stond intussen al midden op de straat. Maar toen Hoomis naar hem toeging om te vernemen wat hij nou wilde, zette Boelema het ineens op

De schilderijen in het atelier van Casparus Hoomis

Sestien schilderen met listen
Achtien halveguldens geschilderde pennelen sonder listen
Ellef acht stuivers penneelties ut supra
46 schilderijen van verscheiden soorten soo principalen als copijen met listen
Noch twintich ad idem
Noch vijff ende veertich ad idem
Twee rijxdaelders ongeschilderde doecken
Noch vijff ongeschilderde doecken
Sestien eenguldens geschilderde pennelen sonder listen
Vier daelders ut supra
Drie acht stuivers ut supra
Ses pennelen ongeschilderde
Noch acht van mindere sorte
Seventien geschilderde doecken
Vier ongeschilderde doecken
Negen en dartich oude listen
Noch negen en dartich soo cleine als groote schilderijen tegenwoordich onder
Monsma berustende.

een lopen. Hoomis dacht dat hiermee de kous af was en ging weer naar binnen. Even later werd echter opnieuw geklopt, zachtjes ditmaal. In de veronderstelling dat zich nu fatsoenlijker bezoek aandiende, opende Hoomis nogmaals de deur. Op het moment dat hij opendeed stond Boelema al aan de overkant van de straat te schreeuwen: 'Ick ben het geweest Casparus! Du kochel, du hoerenweert, coomt hier!' Een verstandige buurvrouw probeerde Casparus er nog van te overtuigen dat hij de provocaties van deze dronkenlap maar beter kon negeren. Tevergeefs, want Boelema deed er ondertussen nog een schepje bovenop: 'Du schelm, du hoerekochel, du holdste het hoerhuis op, du holste geen eerlijke vrouwlieden in dijn huis! ... Bent gij een eerlijk man, koomt hier en vertegent u!' Deze beledigingen (in het openbaar!) kon Casparus niet over zijn kant laten gaan. Hij stormde achter Boelema aan, roepende: 'Du schelm, ick sal dij wel krijgen!' Toen het tweetal in de Peperstraat was aangekomen ontstond een handgemeen. En kort nadat de omstanders het tweetal in dit (toentertijd zeer nauwe) straatje hadden zien verdwijnen klonk het ineens: 'Moord! Moord! Moord!'

Mannelijkheid

Kort daarop kwam Casparus met beide handen onder zijn buik geklemd het straatje uitstropelen, krijgend: 'Du schelm, daer steekste du mij als een schelm, du heeft mij gequetst als een schelm, ick moet daer de doot aen

sterven.' Het waren zijn laatste woorden. Bij de lijkschouwing stelde de chirurgijn Abraham Horreus vast dat Casparus was overleden tengevolge van een messteek in de rechterlies. Met welk mes de fatale wond precies was toegebracht kon hij niet zeggen, aangezien het fatale steekwapen er met evenveel geweld uitgehaald was als het erin gestoken was. Boelema heeft kennelijk geprobeerd Casparus in zijn mannelijkheid te verminken. Dit was duidelijk geen gewone moord. Eer speelt bij het hele voorval een belangrijke rol. In de scheldpartijen van Boelema wordt steeds de eer van Casparus Hoomis en zijn huishouding in twijfel getrokken. Zelfs de fatale messteek lijkt niet zozeer toegebracht om Casparus te vermoorden, maar om hem te ontteren. Wellicht was er dus meer in het spel dan alleen een kwade dronk. Maar daarover kunnen we slechts gissen. Boelema is voorzover bekend nooit voor zijn misdaad gepakt en hij is er dus ook niet over verhoord. Over wat hem tot deze misdaad bewoog, zwijgen de bronnen.

Inboedel

Pietje Geerts heeft kennelijk niet lang gerouwd om de dood van haar man. Een half jaar later ging ze namelijk al in ondertrouw met de in Brussel geboren Joris Gosens. Naar aanleiding van dit huwelijk werd op verzoek van Eilart Dircks, de voogd over Elias Hoomis, een inventarisatie van de inboedel gemaakt om Elias zijn deel van de erfenis van Casparus toe te kunnen wijzen. Deze

inventaris is bewaard gebleven en geeft een mooi overzicht van de bezittingen van Casparus Hoomis en Pietje Geerts. Armoedig was de inrichting van hun huis beslist niet. We treffen grote hoeveelheden serviesgoed, keukengerei en linnengoed aan. Veel van deze spullen zullen natuurlijk tot de inventaris van de herberg hebben behoord. Niettemin is het moeilijk om een onderscheid te maken tussen spullen voor zakelijk en privégebruik. De herberg was immers eveneens het woonhuis. En van duidelijk te onderscheiden woon- en gastenvertrekken was geen sprake. Als we de inventaris van deze herberg vergelijken met andere, dan kunnen we constateren dat De Valk een goed geoutilleerde herberg was. Wat echter opvalt is dat de inventaris geen enkel boek vermeldt. Zelfs een bijbel treffen we niet aan, terwijl dit boek in boedels van deze omvang bijna altijd wel aanwezig is. Ook 'studieboeken' over de schilderkunst zoals iconologische werken ontbreken. Misschien had Hoomis, die wel kon lezen en schrijven, geen interesse voor religieuze en andere gewichtige zaken. Het is echter ook niet geheel uitgesloten dat de inventaris ons over het boekenbezit niet inlicht. Schilderijen waren in elk geval wel ruimschoots aanwezig. Gezien Hoomis professie zouden we ook niet anders verwachten. Bovendien was een herberg in de zeventiende eeuw niet compleet zonder enige fraaie schilderijen aan de muur. Verspreid door het huis aan de Wirdumerdijk hingen er 53 stuks, variërend in waarde van 5 stuivers tot 20 gulden. Slechts van vijf schilderijen wordt vermeld wat erop stond: twee landschappen, twee winterstukken en een portret. Er hing overigens niet alleen eigen werk. Eén van de schilderijen

is toegeschreven aan de Amsterdamse schilder Jan Coninck. Ook de drie duurste schilderijen met een waarde van 18 tot 20 gulden zullen waarschijnlijk niet van eigen hand geweest zijn.

Kunst en handel

Dat Casparus Hoomis bepaald geen specialist in het duurdere werk was, blijkt uit de inventarisatie van zijn atelier aan het Ruiterskwartier. Op het moment dat de inventaris opgemaakt werd, bestond de handelsvoorraad uit 235 schilderijen en daarnaast nog enige losse lijsten en enkele onbeschilderde doeken en panelen. (zie kadertekst) Helaas wordt van geen schilderij vermeld wat erop afgebeeld stond. En anders dan de rest van de boedel is de inventaris van het atelier niet getaxeerd. Toch valt uit deze beschrijving goed op te maken welk marktsegment Hoomis bestreek. Veel van het werk wordt namelijk met een waarde-categorie omschreven, zoals 'acht stuivers penneeltjes'. Aangezien deze waarden variëren van acht stuivers tot een rijksdaalder, kunnen we er vanuit gaan dat de schilderijen die Hoomis in voorraad had, grotendeels voor de massamarkt bestemd waren. Overigens zullen niet alle schilderijen in het atelier van eigen hand zijn geweest. Hoomis verkocht bijvoorbeeld ook schilderijen van de Amsterdamse schilder Jan Coninck. Bovendien werkte hij samen met andere Leeuwarder schilders. Zo had hij van de erven van Helena van Aylva nog een bedrag van 118 gulden en 3 stuivers tegoed. De helft van dit bedrag kwam evenwel aan de schilder Leendert Nulck toe. Kennelijk hadden de twee gezamenlijk aan een opdracht van Helena van Aylva gewerkt. Zakelijke contacten waren er ook met de schilder Harmen Monsma, die na

het overlijden van Hoomis de verkoop van zijn schilderijen voortzette.

Debiteuren

Onder de debiteuren van Hoomis treffen we ook nog twee Leeuwarder schilders aan: Emanuel Murant en de wijnkooper en amateurschilder Jacobus van der Gracht. Onduidelijk is waar de schuld van deze twee uit voortvloeide. Het kan zijn dat ze schilderijen of schildersmateriaal bij Hoomis gekocht hebben, maar het is ook goed mogelijk dat ze hun rekening in de herberg nog niet betaald hadden. Het ontbreken van een nadere specificatie van de schulden en tegoeden die in de inventaris geregistreerd staan, maakt het vaker moeilijk om hieruit conclusies te trekken over de handel en wandel van het schildersbedrijf. Slechts een enkele post geeft meer informatie prijs. Zo vinden we nog vermeld: 'De generael luitenant Hans Willem van Aylva debet als reste van meerdere somma soo van t'schilderen van een groot legerwaegen ende 9 quartiersfaendels 64-0-0'. De grens tussen schilderkunst en schilderwerk was iets waar Hoomis kennelijk niet om maalde.

Massamarkt

Casparus Hoomis was duidelijk niet één van de artistieke genieën waar de Nederlandse schilderkunst uit de zeventiende eeuw bekend om staat. Toch is de aandacht die hier aan hem besteed is, ten volle verdiend. Hoomis was namelijk een typische representant van een belangrijk doch onderbelicht segment van de Nederlandse kunstmarkt in de zeventiende eeuw. Want het waren niet alleen de grote meesters die de schilderkunst uit die dagen uniek maakten. Buitenlandse reizigers die de Nederlandse Republiek bezochten, verbaasden zich over de grote spreiding van het schilderijenbezit hier. Zelfs in vrij eenvoudige huishoudens trof men meestal wel een schilderijtje aan. Recent historisch onderzoek naar boedelinventarissen bevestigt dit beeld in grote lijnen. De Nederlandse kunstmarkt in de zeventiende eeuw was de allereerste massamarkt voor kunst in de geschiedenis. Natuurlijk hingen in die eenvoudige huishoudens geen meesterstukken aan de muur. En de democratisering van het kunstbezit in die dagen kan dan ook moeilijk beschouwd worden als de verdienste van schilders als Rembrandt of Frans Hals. Deze eer komt toe aan de schilders aan de onderkant van de artistieke hiërarchie, schilders zoals Casparus Hoomis.

Gezicht op het Westerbolwerk te Leeuwarden, anoniem schilderij op paneel uit de tweede helft 17e eeuw. Gezien de gebrekkige afwerking en het matige kleurgebruik zou ook dit schilderij in het 'oeuvre' van Hoomis passen (Gemeentearchief Leeuwarden)

It libben fan Sjoukje M.D. Troelstra-Bokma de Boer (1860-1939)

Hoe't Sjoukje Nynke waard

Tineke Steenmeijer-Wielenga

Doe't yn 1988 in wurkgroep fan it *Nederlands Platform voor Kinder- en Jeugdletteratuur* in betinking tarette fan de fyftichste stjerdei fan Nynke fan Hichtum, wie it in útmakke saak, dat dûmny Kalma frege wurde soe om op de te organisearjen stúdzjedei in ynliding te hâlden oer har paad troch it libben. Jaap Kalma hie ommers yn syn boek *Nynke fan Hichtum en Afke fan Wergea* (Boalsert, 1967) de meast folsleine libbensbeskriuwing jûn dy't oant dan ta publisearre wie en hy hie yn de jierren tachtich noch drok dwaande west mei in biografy fan Piter Jelles en dêrby syn kennis oangeande dy syn earste frou ek noch gâns ferdjippe.

Krústocht

Kalma woe de útnoeging wol graach oannimme, mar syn sûnens liet doe al safolle te winsken oer, dat er my frege om as 'reservespiler' ek in ferhaal ta te rieden. Mei't ik my, mei it each op de útstalling dy't wy yn it betinkingsjier 1989 op it Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum meitsje woe, dochs al goed ynlêze moast yn it ûnderwerp, woe ik dat mei alle wille dwaan. Ik hie der doe noch gjin oan fan, dat Nynke fan Hichtum my foarlopich net wer loslitte soe en dat ik my noch jierrenlang tige mei har ferbûn fiele soe. De lêzing dy't ik op 15 april 1989 yn Ljouwert hâlden haw, is it begjin wurden fan in lange rige, dy't suver wat fan in 'krústocht' krige hat. Oars sein, in soarte fan pelgrimaazje om it oantinken oan in moedige frou, in grut berneboekeskriuwster en in krigele Friezinne libben te hâlden. De útwurking yn romanfoarm fan dat oarspronklik foar de stúdzjedei skreaune ferhaal is yn 1997 ferskynd ûnder de titel *De oare helte*.

Suksefol wurk

Men kin jin ôffreegje oft Nynke sa'n 'kampanje' nedich hie om yn it ûnthâld fan de lêzers te bliuwen. Ik leau eins fan net. Har meast ferneamde boek, *Afke's Tiental*, skreaun yn 1900 en útgjûn yn 1903 by Wolters yn Grins, hat koartlyn by Kluitman yn Alkmaar de 57ste printinge belibbe mei printen fan Isings. Ek ferskynde al in fjirde printinge, sawol fan in 'histoaryske' edysje yn it Nederlânsk mei de oarspronklike tekeningen fan Jetses as fan in nije Fryske oersetting fan de hân fan Jant van der Weg en mei yllustraasjes fan Tjeerd Bottema. Dat boek, ek oerset yn it Ingelsk, it Sweedsk en it Esperanto, hat de skriuwster dus fier oerlibbe en it sil mei syn status fan

* * Ondertrouwd :

Mr. PIETER JELLES TROELSTRA

en
SJOUKJE MARIA DIEDERIK
BOKMA DE BOER.

Leeuwarden, } 25 Sept.—11 Oct. 1888.
Renkum ; }

'klassyk' berneboek de tiid ek noch wol in skoft treast wêze.

As skriuwster fan Afke's Tiental bliuwt Nynke fan Hichtum op eigen krêft fuortbestean, mar oer Sjoukje Bokma de Boer falt folle mear te fertellen.

Frijsinnige heit

Hja waard op 13 febrewaris 1860 berne yn de herfoarme pastorij fan Nes, West-Dongeradiel. De âlden fan de skriuwster kamen beide út in grutte húshâlding. Har heit, ds Albertus Minderts Bokma de Boer, wie in soan fan in wolstelde Ljouwerter sûkereifabrikant, har mem, Dieuwke Klaasesz, wie út Menniste laach; hja wie in dochter fan de gemeentesekretaris fan West-Dongeradiel, Jan Klaasesz. Twa fan har bruorren, Jan en Jilles hawwe - lykas de heit fan Piter Jelles en lykas Jacobus van Loon - sit hân yn Provinsjale Steaten fan Fryslân. Alle fjouwer hawwe ek warber west yn it yn 1844 oprjochte *Selskip foar Fryske Taal- en Skriftekennisse*.

Sjoukje har heit hie fan 1842 oant 1844 as predikant yn Foudgum en Raard stien en fan 1845 oant 1856 te Langwar. Yn Nes en Moddergat bleau er oant 1882 op 'e stoel, al wiene syn tinkbylden winliken wat te frijsinnich foar dy hoeke fan Fryslân. Hy moat in myld man, mei in sterk sosjale ynslach west hawwe. Yn syn earste gemeente hie er njonken syn suster Catharina Gerardina, dy't oant syn trouwen yn 1847 as húshâldster by him

wenne hat, benammen foar de tún help fan 'Nienke' fan wa't François Haver-Schmidt, ien fan syn amtsopfolgers yn Foudgum, in portret tekene hat yn syn foardracht *Mijn eerste gemeente* ('s-Gravenhage, 1891). Omdat dy Nynke ien fan de beide froulju fan dy namme (de Fryske bernefoarm foar Tryntsje) west hat, dy't 'ûs Nynke' earje woe yn har

pseudonym, helje ik in lyts stikje fan dat ferhaal fan 'Piet Paaltjens' oan: 'Nooit zal ik vergeten wat zij voor mij gedaan heeft toen ik eens ernstig ziek was geworden en zij iedere dag herhaalde malen den meer dan een uur lange weg naar de stad (Dokkum, red.) aflegde om den dokter te halen of de medicijnen en

wat zij anders meende dat mij helpen kon. Brave oude Nienke! (...) Nu ik weer aan u denk, aan uw rimpelig gezicht, tusschen de knoppen van uw Friesch gouden oorijzer, en aan uw enigszins schuwe en toch zoo goedige oogjes, nu wordt mijn hart wezenlijk ontroerd. Veel verstand was u niet geschonken, maar wat daarbinnen zat, dat was zuiver, dat was goed.'

HaverSchmidt hat de Foudgumer pastorij bewenne fan 1859 oant 1863 en de 'oude Nienke' dy't by Sjoukje har âlden op besite kaam yn Nes sil yn de jierren dêr't hja it ûnthâld fan hawwe kin, net folle wurk mear dwaan kinnen hawwe yn de tún. Namstemear sil hja faaks oan it fertellen west hawwe!

Skriel famke

Sjoukje wie it fyfte famke. De beide âldsten wiene nei de beppen neamd, de tredde (dy't jong stoarn is) en de fjirde krigen de namme fan heit syn suster Catharina Gerardina. Oan it fyfte bernstje waarden de nammen fan in jongere, mar yn 1855 al ferstoarne, suster fan mem tatocht: Sjoukje Maria Diederika. Foar in gefoelich bern liket my dat in belêsting.

Mem hie wol in sterke geast, mar wie swak fan konstitúsje. It jongste famke bleau lang lyts en skriel. Der waard tige op har past en dat sil net minder wurden wêze, doe't de suster boppe har yn

It gesin Troelstra om 1900 hinne (kolleksje FLMD, Ljouwert)

1870 op de leeftyd fan 16 jier weirekke. Sjoukje groeide doe fierder op tusken twa folle âldere susters en al frijwat âlde âlden. Heit wie al 43 doe't hja berne waard, Mem 32. Doe't Sjoukje fyftjin jier wie, wie se útleard op de doarpskoalle en kaam se op de deftige 'Dagen Kostschool voor Jonge Dames' yn Dokkum. De learlingen wennen yn it dûmnysgesin fan M.W. Scheltema, waans frou mei har suster de lieding hie fan de skoalle.

Skriuwtalint

It sil Sjoukje noflik oankommen wêze, dat se doe net mear de jongste yn 'e hûs wie, mar de lytse Scheltema's in bytsje bememkje koe. Hja lies foar en fertelde ferhalen, lykas hja dat thús fan har heit wend wie. Yn har opstellen liet se

sjen, dat se skriuwtalint hie en by har ôfskie trune dûmny Scheltema har oan om dêr wat mei te dwaan. Hja moat yn dy jierren in romantysk, dweperich en net sa botte lykwichtich jongfaam west hawwe en faaks hat de pedagooch tocht, dat it goed foar har wêze soe, as se learde har emoasjes ûnder wurden te bringen.

Doelleas bestean

Wer thús wie der oars net folle te dwaan as Mem wat bystean yn de húshâlding, hantwurkje, lêze en miskien ris wat charitatyf wurk. It wachtsjen wie winliken op in gaadlike houlikskandidaat. Har libben waard frijwat ienlik, benammen doe't hja nei Heit syn emeritaat nei de Feluwe ferfarden.

As jongfaam fan 25 krige se yn de mai-tiid fan 1885 in útnoeging fan in earde-

re doarpsgenoat foar it studintebal yn Grins, mar wylst hja al yn de stêd wie, skreau dy Durk Hartmans har wer ôf. Mei (net frege) help fan har kostskoallefreondinne Clara van Loon, de jongere suster fan Jan van Loon, Piter Jelles Troelstra syn patroan yn it Corps, rekke hja doe dochs noch nei it feest mei dy jonge Fryske dichter, dy't like romantysk wie as hja en dy't him yn 'e holle set hie, dat er perfoarst mei in Frysk famke trouwe woe. Yn maaie 1885 folge de offisjele ferloving!

Twifels

Dat gie wol hiel hastich, mar ja, beide wiene slim fereale en achten de beswieren fan de âldelju it praat net wurdich. Sjoukje waard lykwols al foar it houlik twifelriedich, net sasear oer har leafde, as wol oer de fraach, oft hja - mei har senuwefich aard en sa't dat doe neamd waard 'swakke holle' - eins wol trouwe moast. Piter hat dy beswieren fuortwûwd, mar letter tajûn, dat hja dat eins dochs wol goed sjoen hie. Hy promovearre yn 1888 en yn oktober fan datselde jier trouden se en setten har yn 'e Skrâns yn Huzum nei wenjen. Njoggen moanne letter waard Dieuwke berne, nochris sântjin moanne letter Jelle. Dat hie gjin problemen jaan hoegd as har by dy twadde befalling gjin komplikaasjes foardien hiene, dêr't de jonge mem lang troch út stel bleau. En as Piter syn sukseskarriêre as advokaat en prokureur yn Ljouwert yn 1890 net opoffere hie oan syn nije roping om as propagandist de saak fan de arbeiders te tsjinjen.

Oanhâldende jildkrapte

Dat beslút, dêr't Sjoukje har man herts-tochtlik yn stipe, makke harren finansjele situaasje sa behyplik, dat se nei it hûs boppe it advokatekantoar ferhuzen en ophâlden mei it tydskrift *For Hûs en Hjem*, dêr't Sjoukje nei har debút yn 1887 mei 'Teltsjes yn skimerjoun' in podium yn fûn hie foar har skriuwerij foar bern. Op oanstean fan Piter betanke Sjoukje ek foar de tsjerke en sa krige se in hiel oar libben as dêr't hja yn opbrocht wie.

It foel Troelstra ynearsten ek noch net ta om njonken Domela en oaren in posysje yn de beweging te beskreppe. Hy moast der in soad op út en dan stie syn frou der yn 'e húshâlding frijwat allinne foar, benammen nei't harren earste faam, Hiltsje Feenstra, yn 1891 trouw rekke wie.

Yn 1892 wie Sjoukje Troelstra sa ynein

Spanningen

Yn 1903 wie Sjoukje Troelstra troch alle spanningen (de finzenisstraf, it feit, dat Piter net wer keazen waard yn 1901, de stakings fan 1903) wer sa oan 'e ein fan har krêften, dat de âlden it beslút nimme moasten de bern op kostskoalle te dwaan en sels har yntrek te nimmen yn in pear rêstige keamers by partijgenoaten yn Skeveningen. Dat se de bern net mear sels grutbringe mocht, hat in grut fertriet betsjut. Yn de opdracht dy't se foar yn Jelle syn eksimplaar fan Afke's Tiental skreau, klinkt dat troch: 'In dit boekje vol moederliefde heb ik getracht mijn eigen liefde voor mijn tweetal uit te drukken. Moge die je warm en koesterend toestroomen als je daar in het vreemde land deze bladzijden leest. Je trouwe moeder "N. van Hichtum"'. It ferbân rekke út de húshâlding, hja fielde har dêr skuldich oer en doe't yn de folgjende jierren de âlde generaasje weifoel, hat de bân net sterk genôch west om harren houlik te rêden. Troch de erfskippen rekken se lang om let út de jildsoargen en doe hawwe se it beslút nommen it grutte Haachske hûs oer te nimmen, dêr't Beppe Bokma de Boer har lêste moannen yn trochbrocht hie om dêr op 'e nij te begjinnen.

Dochs in skieding

Yn it earstoan like dat goed te gean, de bern kamen wer thús en mei Sjoukje Oosterbaan dy't as húshâldster oansteld wie, hiene hja it goed troffen. Nynke reizge nei Dútslân en fûn troch in kuer by dokter Anna Fischer-Dückelmann har lykwicht wer werom, mar doe't hja - yn de winter fannijs siik wurden - yn 1907 foar in twadde kear genêzing socht yn Dresden, moast Piter har bekenne, dat er fereale rekke wie op de húshâldster en mei har trouwe woe. De skieding waard yn novimber 1907 útsprutsen. Nynke sette har earst mei de bern yn Utert nei wenjen en yn de jierren dêrnei paste se har hyltyd oan, oan wat foar de bern it bêste wie. Sa wenne se mei Dieuwke en Jelle yn Genève, doe't dy by Jaques-Dalcroze ritmyk studearren. Dêrnei wenne hja mei har dochter yn Bunnik en Haarlim, letter by har soan yn it Gooi, yn Frankryk en yn Bergen om, neidat Jelle yn 1926 trouw rekke wie en him yn Hilversum fêstige hie, by de jongelju yn de buert in pensjon te sykjen.

Oersettings en bewurkingen

Yn de jierren nei har skieding hat se amper oan oarspronklik wurk skreaun. Hja sette berneboeken oer en bewurke

markes en ferhalen út alle hoeken fan de wrâld. Yn totaal binne der mear as hûndert boeken ferskynd, dêr't har namme oan ferbûn is. Ien fan de nijs-gjirrichste is *Winnie-de-Poeh* fan A.A. Milne, dat yn 1929 yn Nynke fan Hichtum har oersetting yn Nederlân bekend wurden is. 'Janneman Robinson', de 'Flipperdeflap' en it 'hapje van 't een of ander' hawwe wy oan har te tankjen, lykas de ferskes fan Winnie dy't omtrint it iennichst bewiis binne fan har poëtyske feardigens.

Suze nane poppe

Earst nei de dea fan har eardere man yn 1930 is se der ta kommen wer in grut boek te skriuwen yn de sfear fan har Afke's Tiental. *De jonge priiskeatser* hat se lykas as har debút fan 1887 yn it Frysk skriuwe wollen, omdat hja mien-de dat it wolris har lêste boek wurde koe. Der soene noch twa Nederlânske, mar yn Fryslân spyljende, grutte berneboeken folge en - yn 1936 - it mei Jop Pollmann gearstalde *Het spel van moeder en kind*, in samling berne- en baker-rimen dy't Nynke fan Hichtum mei help fan oaren samle hie. Yn syn ynlieding fertelde Pollmann in anekdoate dêr't de âlde skriuwster prachtich mei typearre wurdt. Om de wize fan 'Suze nane poppe' notearje te kinnen, hie er har frege dy foar him te sjongen. Doe't er har letter foarsong, wat hy heard hie, waard se wrantelich, omdat it net de wize wie, sa't hja dy yn it ûnthâld hie. Hy spile it nochris op 'e fioele en doe joech se ta, dat hja it dan sels grif ferkeard songen hie. Om de melodij wer werom te finen krige se doe de grutte Steatebibel fan har heit út de kast en mei dat grouwe boek op 'e skurte, dat se widze as wie it in poppe, kaam de âlde wize wer boppe.

Altijd dûmnysdochter bleaun

Dat is in moaie yllustraasje fan myn opfetting, dat Sjoukje Bokma de Boer noait echt brutsen hat mei it fermidden dêr't se yn grutbrocht wie. Troch har libben mei Troelstra krige har bestean oare aksinten, in oare kleur. Hja wie oprjocht begien mei it lot fan de arbeiders en woe graach goed dwaan oan dy earme minsken. Hja hat yn har persoanlik libben grutte offers brocht foar de saak fan de sosjaaldemokratsy, mar djip fan binnen is se de dûmnysdochter bleaun. In net sa sterk famke, dat beskerme wurde moast, earst troch har heit, doe troch har man en letter troch har soan. Allinne yn har skriuwen

is se dêr boppe-út groeid, as skriuwster koe se it meast harsels wurde. As Nynke fan Hichtum hat se harsels en oaren net teloarsteld.

Sjoukje Bokma de Boer op hege leeftyd (kolleksje FLMD, Ljouwert)

Een munt van het vrije Friesland

Hans Jacobi m.m.v. Bouke Jan van der Veen

In het begin van 1998 werd door een metaaldetector-zoeker te Balk een 2/3 ruitergroot uit de veertiende eeuw gevonden. Op het eerste gezicht geen spectaculaire vondst, zo'n munt met een ruiter op de voorzijde en een kruis op de keerzijde. Maar het Latijnse, vrij vertaalde, opschrift Munt van de Vrijheid van Friesland maakt hem tot een voorhands uniek en - gezien de nog immer bestaande fascinatie van vele Friezen voor hun verloren gegane vrijheid - sensationeel exemplaar uit een voor Friesland woelige en omstreden periode.

Wonderbaarlijke woorden

Zoals gebruikelijk werd de munt naar Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet te Leiden gestuurd ter determinatie en registratie. Bij nadere beschouwing bleken de omschriften van dit exemplaar echter geheel onbekend. In plaats van de gangbare omschriften van de in Friesland circulerende munten uit Henegouwen of Kuinre, waren er wonderbaarlijke woorden te lezen. De omschriften zijn in het Latijn zoals in vroeger tijden gebruikelijk was. Op zulke muntstukken was meestal geen plaats voor langere omschriften zodat afkortingen noodzakelijk waren. Ook hier zijn de teksten afgekort en voorzien van een afkortingsteken, in dit geval een apostrof.

Op de voorzijde staat een gehelmde ruiter met geheven zwaard, het paard galopperend naar rechts, afgebeeld. Het opschrift begint bovenaan, waar als aanduiding van het begin van de tekst een gevoet kruis staat, het zogenaamde initiaalkruis. Het opschrift luidt: *MONETA FRISIE LIBERT'*. Als scheiding van de woorden zijn dubbele kruisjes en de achterbenen van het paard gebruikt. Voluit luidt het opschrift: 'Moneta Frisiae Libertatis', 'munt van de Vrijheid van Friesland' of 'munt van de Friese Vrijheid'. Hoewel in het klassiek Latijn de tweede naamval van woorden die op een A eindigen met AE geschreven dient te worden, was het vanaf de vierde eeuw al gebruikelijk om alleen een E te schrijven. In klassiek Latijn: *FRISIA* (= Friesland) en *FRISIAE* (= van Friesland); in vulgair (alledaags) Latijn *FRISIA* en *FRISIE*.

Sensationeel

Op de keerzijde staat een kruis met vier maansikkels in de hoeken, waar omheen twee omschriften staan. Beide omschriften beginnen met een initiaalkruis. Het op dit munttype gebruikelijke bin-

nen-opschrift luidt: *SIGNVM CRVCIS*, 'het teken van het kruis'. Als scheiding van de woorden is een roosje gebruikt. Het buiten-opschrift luidt: *IACOBVS AVRIFAB' FECIT*. Voluit luidt het opschrift: 'Iacobus aurifaber fecit', 'Jacob goudsmid heeft (dit) gemaakt'. Hier zijn

Voorzijde van de munt met de gehelmde ruiter met als opschrift *MONETA FRISIE LIBERT'*
(foto: Dikken & Hulsinga, Leeuwarden)

een roosje en een punt als scheiding van de woorden gebruikt. De omschriften 'Munt van de Friese Vrijheid' en 'Jacob goudsmid heeft dit gemaakt' maken deze munt tot een uniek stuk. Een tot nu toe onbekende Friese munt en dan nog wel een met de haast magische woorden 'Friese vrijheid'. Wat een sensatie: een totaal onbekende munt met een onbekende naam erop, in geen catalogus vermeld, naar beste weten nog nooit door een numismaticus gezien! Volkomen terecht heeft het Fries Museum dit stuk aangekocht. Hierdoor zal deze unieke Friese munt voor nu en voor de toekomst zorgvuldig bewaard blijven. Hoewel de munt geheel onbekend is en de omschriften, gelet op vergelijkbare exemplaren, wel zeer ongebruikelijk zijn, is het toch mogelijk het stuk

binnen de Friese muntgeschiedenis van de veertiende eeuw een plaats te geven. Daartoe is het nodig een drietal gegevens aan een nadere beschouwing te onderwerpen:

Om te beginnen is dat het munttype, de 2/3 ruitergroot, en de periode van gebruik van 2/3 groten in Friesland. Vervolgens betreft de belangstelling het opschrift 'de Friese vrijheid', dat verwijst naar een zeker sinds het midden van de dertiende eeuw bestaand begrip. Tenslotte zijn wij geïnteresseerd in de maker, de Friese goudsmid Jacob, een ons onbekende fabrikant of ambachtsman.

Keerzijde van de munt, waarop een kruis en vier maansikkels. De beide omschriften luiden: *SIGNVM CRVCIS* (binnenkant) en *IACOBVS AVRIFAB' FECIT* (buitenkant)
(foto: Dikken & Hulsinga, Leeuwarden)

Ridderan en flyogeran

In het 22ste artikel van de *Willekeuren van de Opstalboom* uit 1323 wordt de muntomloop voor geheel Friesland geregeld. Naast verschillende andere muntsoorten worden hier ook *milites* of *ridderan* en *volucres* of *flyogeran* genoemd. Dit zijn 2/3 groten, zoals blijkt uit de in Friesland consequent gehanteerde koers, respectievelijk Henegouwse met de afbeelding van een ruiter en Vlaamse met de afbeelding van een adelaar. Zij zijn in flinke aantallen bekend uit Friese bodemvondsten, zowel als losse vondsten als uit muntschatten. Deze munten werden vanaf circa 1270 in Henegouwen en Vlaanderen vervaardigd en waren in Friesland waarschijnlijk gedurende de gehele veertiende eeuw als dé standaardmunt in gebruik.

De geheel vergelijkbare 2/3 groten van Brabant, geslagen vanaf 1277 met de afbeelding van een engel, worden niet met name in de *Willekeuren* van 1323 genoemd maar zijn in Friesland ook veel gebruikt.

De waarde van deze ridders, vliegers en engelen wordt in 1323 als volgt beschreven: Dyne schillingh nyere engelscha penninghen ieffta fyower grathe tornaische schelma recknia foer XV munster ieff osenbrugsche penningen deer jnder lekana tonga nyve penningen heten sin. And toleff alde engelsche jefta sex ridders ieffta sex flyogeren schelma recknya foer fjfteen monstra ieffta osenbrugsche penningen (Twaalf nieuwe Engelse penningen of vier tourse groten zal men rekenen voor vijftien Munsterse of Osnabrückse penningen die in de landstaal nieuwe penningen genoemd worden. En twaalf oude Engelse [penningen] of zes ridders of zes vliegers zal men rekenen voor vijftien Munsterse of Osnabrückse penningen). Dit betekent dat de ridders en vliegers voor 2/3 Tourse groot of dubbele sterling gerekend worden. De Tourse groot is een Franse zilveren munt van ruim vier gram, ingevoerd in 1266, die als eerste relatief grote zilveren munt in geheel West-Europa als standaardmunt werd aanvaard. In de dertiende eeuw was de bovengenoemde koers ook in Henegouwen en Vlaanderen gebruikelijk. Volgens Duplessy's *'Chronologie et circulation des "Baudekins à Cheval"'* (1971, pp. 184-186) werden in de jaren 1297-1298 het gewicht en gehalte van ridders en vliegers verlaagd en waren zij voortaan een halve groot waard. In 1312 werd de omloop van de ridders in Henegouwen verboden. De goede stukken konden ingewisseld worden voor nieuwe munten, terwijl de slechte nabootsingen hun waarde verloren.

Winstgevend

De in de *Willekeuren van de Opstalboom* van 1323 genoemde koers van de ridders en vliegers van 2/3 groot in Friesland was - om voorshands onbekende redenen - dus 1/3 hoger dan de koers in de Zuidelijke Nederlanden! Dit zou het zeer winstgevend maken om vanaf circa 1300 Zuid-Nederlandse ridders, vliegers en engelen in Friesland te importeren en/of te slaan. Zeker na 1312, toen in Henegouwen de geldigheid van de 'baudekins a keval' beëindigd werd moet export naar Friesland goede winst hebben opgeleverd.

Naast de import uit de Zuidelijke Nederlanden zou ook de aanmaak van 'ridders, vliegers en engelen' in het Noorden winst kunnen opleveren. Mogelijk is hierin een verklaring te vinden voor aanmuntingen van deze muntsoorten in vier munthuizen in de noordelijke streken: Kuinre, Vollenhove, Coevorden en Selwerd. Uit Kuinre kennen we nabootsingen met ridders, zowel met zwaard als met lans en schild (naar die van Henegouwen), met adelaars (naar die van Vlaanderen) en engelen (naar die van Brabant). Op deze nabootsingen komen we de naam Jan tegen, waarmee Jan I (circa 1318?-1337) of Jan II (1337-vóór 1363) kan zijn bedoeld. Van Vollenhove kennen we een 2/3 ruitergroot met zwaard op naam van een Utrechtse bisschop Jan, waarschijnlijk Jan van Diest (1323-1340). Er is een kleine kans dat deze munt ook aan twee van zijn voorgangers Jan van Nassau (1267-1290), dan wel Jan van Sierck (1290-1296) kan worden toegeschreven. In Coevorden werden nabootsingen geslagen met adelaars en met ridders, zowel met zwaard als met lans en schild, waarschijnlijk op naam van Reinald II (1315-1370). En uit Selwerd kennen we anonieme nabootsingen met ruiter, lans en schild.

Productie tussen 1315-1370

De aanmuntingen van 'vliegers, ridders en engelen' in de Zuidelijke Nederlanden kunnen we vrij goed dateren tussen 1270 en 1311. Voor de nabootsingen uit de Noordelijke Nederlanden is het veel lastiger om begin en einde van de productie vast te stellen. Wel laten de regeringsjaren van de op de munten genoemde heren zien dat het begin van de Noord-Nederlandse productie ná de beëindiging van de Zuid-Nederlandse productie ligt. De nabootsingen uit Kuinre op naam van Jan zijn in een periode ná omstreeks 1318 en vóór 1363 geslagen. Die van Coevorden in ieder geval ná 1315 en vóór 1370. De zeer zeldzame munten van Vollenhove en Selwerd zijn niet nauwkeuriger te dateren maar zullen in de zelfde tijd vervaardigd zijn. Onder verwijzing naar de periode waarbinnen de productie van Kuinre en Coevorden moet hebben plaatsgevonden, nemen we aan dat de munt van het Vrije Friesland tussen 1315 en 1370 is gemaakt.

Bijzondere positie

De periode van gebruik van de dubbele sterlingen in Friesland lijkt volgens de ons ten dienste staande archivalische bronnen vrijwel de gehele veertiende eeuw te beslaan. De vermeldingen lopen van 1323, het 22ste artikel van de *Willekeuren van de Opstalboom* tot en met 1404, de vermelding in het Bolswarder Seendrecht, waar in § 21 vermeld wordt: 'dy merck to recknyen mith sextigha ridders' (de mark te rekenen met zestig ridders). In de tweede helft van de veertiende eeuw zijn de ridder en andere 2/3 groten al ouderwetse munten in de omliggende gebieden. Het Friese gebied neemt dan een bijzondere positie in door deze muntsoort als Friese standaardmunt tot het einde van de veertiende eeuw te blijven gebruiken.

2/3 groten uit bodemvondsten

Voor een precisering van de datering van Jacobs 2/3 groot kunnen de bodemvondsten uit het Friese gebied hulp bieden. Ter beschikking staat een aantal schatvondsten en losse vondsten. De datering van de schatvondsten helpt ons niet veel verder omdat veelal de vondst of alleen uit 2/3 groten bestaat, dan wel dat de 2/3 groten de jongste munten in de vondst zijn. Enkele vondsten geven echter belangrijke aanwijzingen in de gewichten van de munten. De vondst 'Suameer 1995' die niet eerder dan 1277 begraven kan zijn, bevatte acht stuks vroege 2/3 groten met hoge gewichten, lopend van 2,22 tot 2,57 gram met een gemiddelde van 2,36 gram. De vondst 'Bolsward 1983', die niet eerder dan 1318 begraven kan zijn, bevatte 37 stuks 2/3 groten met lage gewichten, lopend van 1,43 tot 2,08 gram met een gemiddelde van 1,82 gram. In het elektronische muntvondstenbestand dat sedert enkele jaren op Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet wordt bijgehouden, zijn niet minder dan 47 vermeldingen van losse vondsten van 2/3 ruitergroten uit de provincie Friesland opgenomen. Daarnaast staan ook nog 24 stuks uit de provincie Groningen in het bestand. Helaas is slechts van enkele munten het gewicht vastgelegd, variërend van 1,02 tot 1,86 gram.

Gewichtsafname

Voor al het duidelijke verschil tussen de gewichten uit de vondst Suameer en die uit de vondst Bolsward geven een sterke aanwijzing voor het langzaam verminderen van het gewicht van de munten

in de loop van de veertiende eeuw. In de vondst Bolsward met zijn relatief lichte munten zijn de oude, oorspronkelijk veel zwaardere stukken uit de Zuidelijke Nederlanden door snoeien teruggebracht op het gewicht dat in die latere periode gebruikelijk was. De aanmuntingen van Kuinre en Coevorden wegen zonder uitzondering minder dan twee gram. Enkele mooie, ongeslepen en niet-gesnoeide stukken in de verzameling van Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet wegen 1,65; 1,69; 1,77; 1,88 en 1,91 gram, dus gemiddeld 1,78 gram.

Het gewicht van de 2/3 groot van het Vrije Friesland bedraagt 1,68 gram.

Rekening houdend met het feit dat de munt tijdens zijn verblijf in de bodem zichtbaar aan corrosie onderhevig is geweest en daardoor enig gewicht heeft verloren, lijkt een oorspronkelijk gewicht van ongeveer 1,8 gram waarschijnlijk. Dit betekent dat de aanmunting door Jacob waarschijnlijk laat in de aanmuntingsperiode van Kuinre en Coevorden plaatsvond, mogelijk rond 1350 of later.

De Friese Vrijheid

Uit de rond 800 opgetekende 'Lex Frisionum' blijkt dat in die tijd Friesland verdeeld werd in drie delen die door afwijkende rechtsbepalingen van elkaar onderscheiden waren. In het westelijke deel, tussen Zwin en Vlie, ontwikkelde zich in de loop van de tiende en elfde eeuw het graafschap Holland, waaraan later Zeeland en West-Friesland werden verbonden. Voor overig Friesland tussen Vlie en Wezer werd in de elfde eeuw een landrecht vastgesteld: *de Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*.

Hierin is een aantal Friese vrijheden vastgelegd en wordt ook de term het *fria Fresa* al aangetroffen.

In het gebied ten oosten van de Lauwers, de huidige provincie Groningen en Oost-Friesland, is aan het begin van de twaalfde eeuw al geen sprake meer van grafelijk gezag. In dit gebied blijkt de Friese vrijheid al rond het jaar 1100 de realiteit. In Friesland ten westen van de Lauwers, de huidige provincie Fryslân, worden in de twaalfde eeuw zowel de graaf van Holland als de bisschop van Utrecht met delen van het gebied beleend door de Duitse keizer. Hoewel graaf Floris IV in 1233 persoonlijk naar Westergo kwam, hebben de onderhandelingen niet tot de instelling van een grafelijke regering geleid. Noch de Hollandse graaf noch de Utrechtse bisschop zijn in staat geweest

In Friesland

Vondst	datering	totaal	2/3 gr.	ruiter	adelaar	engel
Augustinusga 1945	na 1277	12	12	8	-	4
Suameer 1995	na 1277	8	8	-	3	5
Giekerk 1997	na 1303	13	3	3	-	-
Mirns 1997	na 1318	19	19	12	5	2
Oudega 1932	na 1318	13	13	7	-	6
Bolsward 1983	na 1318	37	37	26	8	3

Buiten Friesland:

Vondst	datering	totaal	2/3 gr.	ruiter	adelaar	engel
Nijmegen 1964	na 1280	4	1	1	-	-
Putten 1990	na 1306	95+	88+	2	4	1
Haarsterveld 1908	na 1315	2+	2	2	-	-

hun rechten in daadwerkelijk landsheerlijk gezag om te zetten. In de *Gesta abbatum orti sancte Mariae* waarin ook de pogingen van graaf Floris IV zijn beschreven, wordt de term *Libertas Fresonum* of 'Friese vrijheid' gebruikt onder verwijzing naar het zogenaamde Karelsprivilege. Daarin schonk Karel de Grote rechten en vrijheden aan de Friezen. Deze dertiende-eeuwse vervalsing diende om de rechtmatigheid van de Friese vrijheid te bewijzen.

Vaststaand begrip

Op grond van het voorgaande kan het begin van de feitelijke vrijheid van landsheerlijke heerschappij in Westerlauwers Friesland worden gesteld op de eerste helft van de dertiende eeuw. De term 'Friese vrijheid' is dus in de veertiende eeuw, wanneer de nieuw gevonden munt moet zijn gemaakt al lange tijd een vaststaand en in Friesland algemeen aanvaard begrip.

Normaal gesproken staat op (de voorzijde van) een munt de naam van de vorst vermeld op wiens gezag het stuk is geslagen, meestal onder toevoeging van zijn titel en het gebied waarover hij heerste. Philippus Dei Gratia Francorum Rex, Edwardus Rex Anglie Dominus Hybernice, Johannes Dux Brabantie, Ludovicus Dei Gratia Comes et Dominus Flandrie of Guillelmus Dux Comes Hollandie et Zelandie, voorbeelden te over. (Filips bij de gratie Gods koning van Frankrijk, Edward koning van Engeland en heer van Ierland, Jan hertog van Brabant, Lodewijk bij de gratie Gods graaf en heer van Vlaanderen of Willem hertog (van Beieren) en graaf van Holland.) Maar in het Vrije Friesland was dat onmogelijk; er was immers

geen graaf. Dus daarom hier geen 'munt van de graaf van Friesland', maar 'munt van het Vrije Friesland'.

Jacobus aurifaber

Op Engelse pennies of sterlingen staat de naam van de koning op de voorzijde van de munt. Op de keerzijde was het gebruikelijk om de naam van de verantwoordelijke muntmeester en de muntplaats te vermelden, b.v. Nicole on Lund (Nicole te Londen) of Ricard on Cant (Richard te Canterbury). Deze Engelse gewoonte vond navolging op het continent. In Brabant zien we bijvoorbeeld op penningen uit de dertiende eeuw de afkorting 'Bast' voor Bastien en op de sterlingen 'Walt' voor Walter, maar na 1300 wordt dit gebruik in Brabant beëindigd. De vermelding van de naam van de maker, Jacobus aurifaber, is in de veertiende eeuw dan ook zeer ongebruikelijk. Deze Latijnse naam kan vertaald worden als Jacob of Jacobus goudsmid. In het klassiek Latijn betekent het woord 'faber' werkman in hout, steen of metaal, dus ambachtsman. Maar in het middeleeuws Latijn betekent het naast smid ook goudsmid. Het woord aurifaber, van 'aurum' = goud en 'faber', betekent dus zeker goudsmid. Dit is niet zomaar een achternaam, maar zeker in die tijd en nog eeuwen later een beroepsnaam, dus de goudsmid Jacob en niet Jacob Goudsmid.

Muntateliers

De vermelding van de naam op de munt laat twee interpretaties toe. Denkend aan de Engelse of Brabantse voorbeelden kan de goudsmid Jacob beschouwd worden als een muntmeester, verantwoordelijk voor de productie

De belangrijkste typen van in Friesland gevonden ruiters, adelaars en engelen:

Henegouwen

- Margaretha van Constantinopel (1244-1280)
2/3 groot: ruiter met zwaard naar rechts, Chalon 13-17
MONETA . VALENCENENSIS / MARGARETA . COMITISSA
2/3 groot: ruiter met zwaard naar links, Chalon 18-19
MONETA . VALENCENENSIS / MARGARETA . COMITISSA
- Jan II van Avesnes (1280-1304)
1/2 groot: ruiter met zwaard en schild naar rechts, Chalon 26
IOHS . COMES . HANONIE / MONETA . VALENCINIS
1/2 groot: ruiter met lans en schild naar links, Chalon 27-28
IOHANNES . COMES . HANONIE / MONETA . VALENCENENSIS
- Willem I (1304-1337) 2/3 ruitergroot, 2,10 gram
1/2 groot: ruiter met lans en schild naar links, Chalon 45
GVILL . COMES . HANONIE / MONETA . NOVA . VALENCENENSIS

Vlaanderen

- Margaretha van Constantinopel (1244-1280)
2/3 groot: dubbelkoppige adelaar, Gaillard 144-147
MARGARETA COMITISSA / FLANDRIE AC HAYNONIE
2/3 groot, wapenschild met leeuw, Gaillard 148
kruis met blaadjes in de hoeken / wapenschild met klimmende leeuw
MARGARETHA COITESSA / FLANDRIE AC HANONIE
- Gwijde van Dampierre (1280-1305)
1/2 groot: dubbelkoppige adelaar, Gaillard 149-152
C. COM. FLAND. MARCH. NAMUC / MONETA VILLE DE ALOST
1/2 groot, dubbelkoppige adelaar, Gaillard 153
dubbelkoppige adelaar in vierpas / versierd kruis met de letters I.P.R.E.
C. COM FLAND. MARCH. NAMUC / MONETA VILLE DE IPRE
- Robert van Bethune (1305-1322)
1/2 groot: ruiter met schild en lans naar links, Gaillard 172-173
ROBERTVS . COMES . FLANDRIE / MONTA . VILLE . ALOSTESIS

Brabant

- Jan I (1268-1294)
2/3 groot: frontaal staande engel, de Witte 260
IOHANNES. DVX. BRABANTIE / MONETA. BRUXELLENCIS
- Jan II (1294-1312)
1/2 groot: ruiter met schild en lans naar links, de Witte 308
IOHANNES. DVX. BRABANTIE / MONETA. ANTWERPIENSIS

Kuinre

- Jan I / II (1318-1336-1363)
2/3 groot: ruiter met zwaard naar rechts, v. d. Chijs 2.26-27
IOHANS. DNI. DE. CVNRE / MONETA. I. CURE. I. OMI. DOMI
2/3 groot: ruiter met schild en lans naar links, v. d. Chijs 2.29-33
IOHANNES. DNS. IN. CVNRE / MONETA. DOMINI. DE. CVNRE
2/3 groot: staande engel, v. d. Chijs 20.10
IOHANNES. DE. CVNRE / MONETA. I. CVRE. I. OMI. DOMI
2/3 groot: dubbelkoppige adelaar, v. d. Chijs 2.25
IOHANS. DOMI. DE. CVNRE / MOTA. CNRE. I. OMI. DOMI

Utrecht (Vollenhove)

- Jan van Diest (1323-1340)
2/3 groot: ruiter met zwaard naar rechts, v. d. Chijs 30
IOHIS. TRAJECTENSIS. E. / MOTA. VOLLEHO. I. OMI. DMI.

Coevorden

- Reinoud II (1315-1370)
2/3 groot: ruiter met zwaard naar rechts, v. d. Chijs 21.9
RENOLT. DNI. DE. KOVORDE / MONETA. DE. KOVORDENSIS
2/3 groot: ruiter met schild en lans naar links, v. d. Chijs 2.10
RENOLD. DNS. KOVORD / MONETA. KOVORDENSIS
2/3 groot: dubbelkoppige adelaar, v. d. Chijs 31.8
REINOLD. DNI. DE. KOVORDE / MONETA. IN. KOVORDE

Selwerd

- anoniem (ca. 1350?)
2/3 groot: ruiter met schild en lans naar links, v. d. Chijs 18.1
MONETA. ZELWORDE / MONETA. ZELWORDENSIS

Het Vrije Friesland

- goudsmid Jacob (werkzaam ca. 1350?)
2/3 groot: ruiter met zwaard naar rechts,
MONETA. FRISIE. LIBERT' / IACOBVS. AVRIFAB'. FECIT

in een muntatelier. Op basis van het professionele uiterlijk van de munt zou goudsmid Jacob muntmeester van een van de ons bekende muntateliers in het Noorden van ons land kunnen zijn. Nauwkeurige vergelijking met de 2/3 ruitergroten van Kuinre en ook met die van Coevorden, Vollenhove en Selwerd laat zien dat de graving van alle onderdelen van de Jacob's munt anders is dan die uit de bekende muntateliers. De munt van goudsmid Jacob is dus niet gegraveerd in een van deze munthuizen. Het lijkt ook minder waarschijnlijk dat we hier niet alleen te maken hebben met een onbekende munt, maar ook nog met een onbekend muntatelier met een productie van enige omvang.

Opdrachtgever onbekend

De andere mogelijkheid is om Jacob als een goudsmid te beschouwen die als gerenommeerd ambachtsman stempels heeft gegraveerd en in eigen beheer een kleine, eenmalige muntproductie heeft gemaakt. Iedere goede goudsmid moet zonder meer in staat zijn geweest om munten met een professioneel uiterlijk te vervaardigen. Waarom of voor wie goudsmid Jacob deze bijzondere munten heeft geslagen valt niet te bepalen. Mogelijk heeft onze goudsmid een speciale opdracht van een hoofdeling of een andere belangrijke Fries gekregen. Mogelijk heeft hij op basis van politieke bevoegenheid zelfstandig een kleine aanmunting verzorgd. Zonder archivalische gegevens is het onmogelijk hierover concrete uitspraken te doen.

Zeker is dat de munten van Jacob geen vervalsingen zijn. Als onze goudsmid geld had willen verdienen met het vervaardigen van valse munten, had hij zeker geen bijzondere en opvallende omschriften op zijn munt geplaatst. Dan zou hij stempels gegraveerd hebben met een zo getrouw mogelijke afbeelding van een bekende munt en met deze stempels munten van verzilverd koper hebben geslagen.

Friese steden

Blijft de vraag waar hij dan zijn beroep zal hebben uitgeoefend. Hij moet gezien het omschrift met het Vrije Friesland in het Friese gebied hebben gewerkt, waarschijnlijk in een stad waar meer klandizie te verwachten was dan in een dorp. Er zijn argumenten die het aannemelijk maken dat Jacob werkzaam was in een van de steden in de huidige

provincie Friesland. Ten eerste zijn de meeste 2/3 ruitergroten gevonden in de huidige provincie Friesland, meer dan in Groningen en Oost-Friesland. Ten tweede komt het uiterlijk van Jacobs munt enigszins overeen met de producten van het muntatelier te Kuinre. De oplage van de 2/3 ruitergroten van goudsmid Jacob is zeker klein geweest. In de tot nu bekend geworden schatvondsten met 2/3 groten zijn geen munten van Jacob aangetroffen. Ook in de elektronische vondstregistratie die sinds enkele jaren bij het Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet in gebruik is genomen en waarin al ruim tachtig stuks 2/3 ruitergroten zijn geregistreerd, is slechts dit ene exemplaar van goudsmid Jacob opgenomen. Ook in oude verzamelingen is nooit een munt van Jacob aangetroffen. De grote vraag blijft het waarom van deze muntslag. Zij is op basis van onze huidige kennis niet te beantwoorden. Is Jacobs kleine productie met een zeker doel geslagen of voor een speciale gelegenheid? Zijn de munten gemaakt voor een bepaalde opdrachtgever of heeft onze goudsmid zelfstandig een beperkte productie gemaakt? We weten het niet.

Emotionele waarde

In een wereld waarin alle munten geslagen werden op naam van een vorst, heerser over een bepaald gebied, neemt de 2/3 ruitergroot van het Vrije Friesland met alleen de vermelding van de naam van een ambachtsman een unieke positie in. De munt is van een type dat gedurende de veertiende eeuw in Friesland als standaardmunt fungeerde. Het gewicht van krap 1,7 gram doet vermoeden dat het stuk rond of kort na 1350 in Friesland is geslagen. Hij is gemaakt door een goudsmid met de naam Jacob. Zonder archivalische gegevens is het onmogelijk vast te stellen of Jacob de munten op eigen gezag vervaardigde of in opdracht van een Friese hoofdeling. Voor de productie van de munten heeft Jacob zeer professionele stempels gemaakt, maar een gedetailleerde vergelijking van het uiterlijk maakt duidelijk dat hij zelfstandig werkte en niet verbonden was aan een van de munthuizen in de noordelijke gewesten. Van de 2/3 ruitergroten die zijn gevonden in Westerlauwers Friesland zijn de meeste afkomstig uit deze provincie. Dit maakt het waarschijnlijk dat onze goudsmid werkzaam was in één van de steden van het huidige Friesland. Omdat er tot nu toe slechts

één exemplaar is teruggevonden, mag worden aangenomen dat zijn productie van geringe omvang was en niet in verhouding kon staan met de aantallen die in Kuinre en in Coevorden zijn vervaardigd. Naar het waarom van de aanmunting kunnen we slechts gissen. Vast staat dat het Fries Museum met de aankoop van de munt van Jacobus aurifaber niet alleen een museumobject heeft verworven met een grote emotionele waarde voor de Friezen, maar ook een intrigerende munt die in de Nederlandse numismatiek een unieke positie inneemt.

Afkortingen:

Chalon = R. Chalon, *Les monnaies des comtes de Hainaut*, Bruxelles, 1848
de Witte = A. de Witte, *Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant*, Anvers, 1894
Gaillard = V. Gaillard, *Recherches sur les monnaies des comtes de Flandre*, Gand 1852
v. d. Chijs = P.O. van der Chijs, *De munten van Friesland, Groningen en Drenthe*, Haarlem, 1855

Drs H.W. Jacobi en drs B.J. van der Veen zijn werkzaam bij Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet te Leiden, respectievelijk als conservator en assistent-conservator.

Oproep Domela Nieuwenhuis

In het voorjaar van 1999 zendt *Omrop Fryslân Tillevyzje* in zijn landelijke zendtijd een documentaire uit over de erfenis van Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Met name de mythe rond deze 'Mozes van het proletariaat' zal centraal staan in het programma, dat wordt gemaakt naar aanleiding van de opening van het Domela Nieuwenhuis Museum in Heerenveen.

Hoe leeft zijn naam nog voort in de Zuid-Oosthoek van Fryslân? Welk beeld van Domela bestaat er meer dan honderd jaar na zijn actieve optreden met name in deze streken? Voor de film zullen de Domela-onderzoekers van nu worden geïnterviewd, maar Omrop Fryslân is ook op zoek naar mensen die uit overlevering kunnen vertellen over zijn persoon. Met name over de indrukken die hij hier in Fryslân heeft achtergelaten op de generaties na zijn activiteiten in de Nederlandse arbeidersbeweging.

Zijn er nog mensen die zijn uitvaart in 1919 hebben meegemaakt of die hierover hebben horen vertellen door zijn/haar ouders? Verder is de Omrop op zoek naar beeld- en geluidsmateriaal rond de persoon Domela. Wie heeft nog onbekende foto's?

Wie de programmamakers verder kan helpen wordt vriendelijk gevraagd contact op te nemen met: Omrop Fryslân, Postbus 642, 8901 BK Leeuwarden, ter attentie van Geart de Vries. Bellen kan natuurlijk ook: 058-2997799.

Twée excursies in 1999

G. Elzinga

Ieder jaar organiseert het Fries Genootschap een excursie. Het ene jaar een ééndaagse trip, het andere jaar een meerdaagse reis. Om organisatorische redenen kon de ééndaagse excursie in 1998 niet plaatsvinden. Daarom wordt deze in 1999 georganiseerd, evenals de meerdaagse excursie. Hieronder volgt het programma van beide reizen. Reserveert u de data alvast in uw agenda?

Tijdens **excursie I** op 20 februari voert de bus u naar de kop van Noord-Holland. We bezoeken daar enkele minder bekende doch zeer interessante musea zoals 'De Oude Bakkerij' in Medemblik, (a) het Nationaal Reddingmuseum Dorus Rijkers óf (b) het Marinemuseum in Den Helder en het Stedelijk Museum in Alkmaar. In Hoorn tenslotte wordt de dag afgesloten met een diner.

De kosten bedragen f 97,50 per persoon (incl. consumpties en twee maaltijden) bij een deelname van 50 personen.

De meerdaagse 'grote' **excursie (II)** van zes dagen vindt plaats van 31 mei tot en met 5 juni met als reisdoel het oostelijk deel van Sleeswijk-Holstein. Hier worden onder meer bijzondere culturele en landschappelijke objecten bezocht, zoals Kiel, de oude vikingstad Haithabu, Gottorp en de prachtige 'Holsteinische Schweiz'. Vooral in Haithabu en Gottorp zijn de laatste jaren fraaie museale opstellingen gerealiseerd welke een duidelijk licht werpen op de handel met onder meer 'ons' Friesland. Uiteraard gaan we ook naar de Oostzeekust waar we van veel natuurschoon kunnen genieten.

U kunt zich voor beide excursies, of één van de twee, vóór 15 januari schriftelijk aanmelden bij: Excursiecommissie Fries Genootschap, p/a De Tolve 64, 9084 BK Goutum. Bij opgave gelieve het volgende te vermelden: **Ia** of **Ib** en/of **II** (bij excursie I kunt u kiezen uit twee musea (a of b)). Vergeet u niet dit bij uw opgave duidelijk aan te geven). U ontvangt tijdig bericht en nadere informatie over beide excursies.

Wisseling van de wacht

Om gezondheidsredenen moest de heer J.H. Duursma uit Beetsterzwaag terugtreden uit de excursiecommissie. Sinds 1993 maakte hij deel uit van de commissie. Op deskundige wijze beheerde hij de financiën en onderhield hij het gezelschap tijdens excursies in de bus op zijn eigen plezierige wijze. Wij denken hieraan met veel genoegen terug en wensen de heer Duursma vanaf deze plaats graag nog vele goede jaren toe.

De heer G.J. Raven uit Stiens is bereid gevonden de heer Duursma op te volgen, zodat er weer nieuwe plannen kunnen worden uitgevoerd.

Over bloemen, stillevens en tuinen

Leo Gestel: *Vaas met pioenrozen en gladiolen*, aquarel 1917. (Stedelijk Museum, Amsterdam)

De tweede lezing van het Fries Genootschap in het seizoen 1998-1999 vindt plaats op 19 januari aanstaande en houdt verband met de expositie in het Fries Museum. De titel van deze tentoonstelling luidt: 'Bloemen, bloem-

stillevens en tuinen in Nederland en België, 1850-1940'. Spreker is mevrouw drs M. Stoter, conservator kunstnijverheid van het Fries Museum.

De derde voordracht op 27 januari wordt gecombineerd met een rondleiding door bovenvermelde tentoonstelling onder leiding van de samenstelster mevrouw drs M. de Haan, wetenschappelijk medewerker van het prentenkabinet van museum Boijmans van Beuningen te Rotterdam.

Voor het bijwonen van de lezingen en voor informatie kunt u zich wenden tot het Fries Museum, tel. 058-2123001.

Ledenvergadering

Op dinsdag 20 april 1999 vindt de jaarlijkse ledenvergadering van het Fries Genootschap plaats in het Fries Museum, Turfmarkt 11 te Leeuwarden. Aanvang 19.00 uur. Zoals u van ons gewend bent wordt na afloop van de vergadering een lezing verzorgd. Bij het ter perse gaan van dit nummer waren er nog geen gegevens bekend omtrent de naam van de spreker en het onderwerp. We hopen hiervan mededeling te doen in de eerstvolgende uitgave van *Fryslân* (maart 1999).

Noteert u de datum alvast in uw agenda? We begroeten u graag op 20 april.

Bestuur Fries Genootschap

De Ostfriesische Landschaft en het nationaal-socialisme

Johan Frieswijk

De 'andere' Friezen hebben nog meer problemen met de oorlog dan wij. Aan gene zijde van de grens bij Nieuweschans blijkt bijvoorbeeld de geschiedenis van de 'Ostfriesische Landschaft' in de jaren 1933-1945 nog steeds een heikel onderwerp. Men ziet dat eigenlijk terug bij iedere publicatie, waarin dit stukje verleden van de aloude Landschaft ter sprake komt. De al dan niet gedwongen reorganisatie van de Landschaft in 1942 en de opstelling tegenover het nationaal-socialisme zijn daarbij nog steeds belangrijke onderwerpen van discussie.

Belangrijkste Oostfries

Trachtte de Landschaft slechts door aanpassing te overleven of vormde ze zich om tot een instelling van het nazi-regime? Ook de waardering voor de figuur van Hermann Conring, van 1938 tot het eind van de oorlog de belangrijkste man van de Landschaft, verschilt. In het *Biographisches Lexikon für Ostfriesland* wordt hij opgevoerd als de belangrijkste Oostfries van de twintigste eeuw. Zelf zag hij zich graag als de figuur die de Landschaft uit nazi-handen wist te redden. Uit andere publicaties komt hij daarentegen naar voren als degene die deze instantie het nazi-systeem 'ingliederte'.

Modernisering

Met het twee jaar geleden verschenen boek van Dietmar von Reeken, *Heimatsbewegung, Kulturpolitik und Nationalsozialismus* presenteert de Ostfriesische Landschaft een kritische geschiedenis van het eigen verleden tussen 1918 en 1949. Het kader, waarbinnen de geschiedschrijving van deze voor de oorlog toch wel curieuze instelling plaatsvindt, komt in de titel goed naar voren. De groeiende *Heimatsbewegung* in Oostfriesland en de Ostfriesische Landschaft werden in de jaren dertig geconfronteerd met de opkomst van het nationaal-socialisme en een daarbij behorende nieuwe cultuurpolitiek. Vanouds was de Landschaft de vertegenwoordiging tegenover de landsheer van de drie *Kurien* (de ridderschap, de steden en de boeren), maar in 1867 had hij zijn nog weinige, resterende politieke bevoegdheden verloren. De voornaamste taak werd het verstrekken van subsidies op economisch, politiek en cultureel terrein en het beheer van een spaarbank. Het bestuur van de organi-

satie bleef samengesteld op basis van de drie standen. In 1942 kwam daaraan definitief een eind. De samenstelling van het bestuur werd gemoderniseerd - overigens met invoering van het *Führerprinzip* - en de Landschaft werd omgevormd tot een 'heimatkulturellen Institution von und für Ostfriesland', waartoe zeven 'Arbeitsgruppen' werden opgericht.

Mit Friesengrut und Hitlerheil

Von Reeken geeft van de ontwikkeling van de Landschaft vanaf het midden van de jaren dertig - in een deel met de titel *'Mit Friesengrut und Hitlerheil'* - een interessante beschrijving. In de eerste plaats laat hij zien, dat er bij sommigen binnen de Landschaft duidelijke sympathie voor het nationaal-socialisme bestond. Dat hoeft geen verwondering te wekken, omdat de NSDAP bij de verkiezingen van 1930 grote aanhang vond onder de middenstand van de steden en in de plattelandsgebieden in deze regio. Oost-Friesland was in die tijd een van de bolwerken van het nationaal-socialisme. De toenmalige voorzitter van de Landschaft Georg von Eucken-Addenhausen begon in zijn toespraken steeds duidelijker blijk te geven van sympathie voor het nationaal-socialisme. Had Von Eucken in 1936 reeds op persoonlijke titel opgeroepen Hitler te stemmen, in 1938 deed de Landschaft dat. Al in 1934 werd Hitler geëerd als de redder van de Europese cultuur. De *Kunstwart* (tot 1938) van de Landschaft, Louis Hahn, een belangrijk historicus en redacteur van het *Emder Jahrbuch*, was zeer actief op het terrein van de *Heimatkunde* en trachtte die activiteiten te verbinden met de opvattingen van de nieuwe nationaal-socialistisch geïnspireerde cultuurpolitiek.

Ideologische verwantschap

Vanaf 1933 ontwikkelde ook de Ostfriesische Landschaft zich langzaam maar zeker in nationaal-socialistische richting. Von Reeken spreekt in dat verband van een consequente 'zelf-nazificering'. Dat gold overigens niet alleen voor de Landschaft. De hele Duitse Heimatbewegung zag bij de machtswisseling van 1933 grote mogelijkheden in het verschiets. Men geloofde dat de aanspraken nu bevestigd en de wensen vervuld zouden worden. De Heimatbewegung werd op deze wijze spoedig opgenomen in de nationaal-socialistische beheersstructuur op cultureel terrein en daarmee gepolitiseerd. De Ostfriesische Landschaft wist zich geconfronteerd met de eis tot democratisering en met pogingen tot opheffing. Men meende redding te vinden door aan te sluiten bij de opkomende 'heimatkulturelle Ideologie'. Het genealogisch onderzoek (de zogeheten 'Sippenforschung') werd steeds belangrijker, en het accent in het werk van de Landschaft verschoof langzamerhand naar de verenigingen die zich met de 'Heimatsforschung' bezighielden. Ideologisch bleek bovendien een zekere verwantschap te construeren tussen de Oostfriesische Heimatbewegung en het nazi-regime. De activiteiten op het terrein van hetgeen in de oorlog in Nederland sabbekunde zou heten en in Duitsland werd aangeduid als Sippenforschung namen in deze jaren sterk toe. Bij de stichting van de 'landschaftlichen Zentrale für Ostfriesische Sippenforschung' in de zomer van 1936 kwam het initiatief van de NSDAP-Emden, met name van Kreisleiter Menso Folkerts. Folkerts werd Gau-Beauftragter für Sippenforschung. Veel daarvan was vanzelfsprekend gewoon genealogisch onderzoek, maar het onderzoek naar de Auslandsfriesen had natuurlijk wel een politieke dimensie.

Zuiver Germaans

Weliswaar toonde de Heimatbewegung zich nauwelijks anti-semitisch, maar publicaties vanuit de Duitse Friezenbewegung ademden een afkeer tegen mo-

dernisering en zowel de liberale als de socialistische ideologie. Het benadrukken van de continuïteit van de Friese stam, de agrarische romantiek, de vijandschap tegen de grote stad en de 'vreemde' elementen die de Friese cultuur zouden bedreigen waren elementen, die goed binnen de nationaal-socialistische ideologie pasten. De Friezen waren over een periode van duizenden jaren heen nog steeds als stam verbonden ondanks taal- en staatkundige onderscheidingen. De Hamburgse hoogleraar Conrad Borchling legde wel zeer nadrukkelijk de link naar het Germanendom. 'De Friezen behoren nog steeds tot de zuiverste Germaanse rassen: ze zijn haast zonder uitzondering groot van gestalte, langschedelig en van 'heller Komplexion' (m.a.w. blank en blond uiterlijk, red.); ook het moderne bloedgroepenonderzoek heeft deze uitkomsten slechts kunnen bevestigen.'

Friesenpolitik

Tussen 1933 en 1939 gingen opnieuw stemmen op om de Landschaft, als een verouderd restant uit de standentijd, maar af te schaffen. Gevreesd werd dat nu de nationaal-socialisten aan de macht waren gekomen, de Landschaft zou worden opgeheven. Von Reeken laat ons echter zien dat juist het omgekeerde het geval bleek te zijn. De nazi's zagen in de Landschaft immers een waardevol instrument om de Oostfriese Heimatbewegung te organiseren en voor hun *Friesenpolitik* (ten opzichte van Friezen in het buitenland). Juist aan de NSDAP had de Landschaft het te danken dat ze bleef bestaan. Al in 1936 kwamen de nazi's in actie toen de deelstaat dreigde de *Ostfriesische Sparkasse* op te heffen. De NSDAP schakelde in de eerste plaats de sociaal-democraten uit, de partij die het sterkst voor een opheffing van de Landschaft had geijverd. Ze bleken bovendien daarnaast sterke pleiters voor het behoud van de Landschaft. De Dienststelle Ribbentrop deed dat bijvoorbeeld in 1938. De Landschaft zelf onderhield in deze jaren goede contacten met de nazi's. De gelijkschakeling kon daardoor zonder belangrijke personele veranderingen verlopen. De Gauleitung vroeg al in 1935 aan de leiding van de Landschaft om als plaatsvervanger een nationaal-socialist te benoemen. Wel ontmoetten pogingen om het Führerprinzip door te voeren verzet van de Landschaftraden. Desondanks gebeurde dit toch in de daaropvolgende jaren. Von

Eucken werd ere-president van de Landschaft en daardoor kwam de feitelijke leiding te berusten bij de *Landrat* van Leer, Hermann Conring. Deze was in 1937 voorzitter van de *Bund van Ostfriesische Heimatvereine* geworden en werd toen reeds gezien als de toekomstige Oostfriese 'Kulturdiktator'.

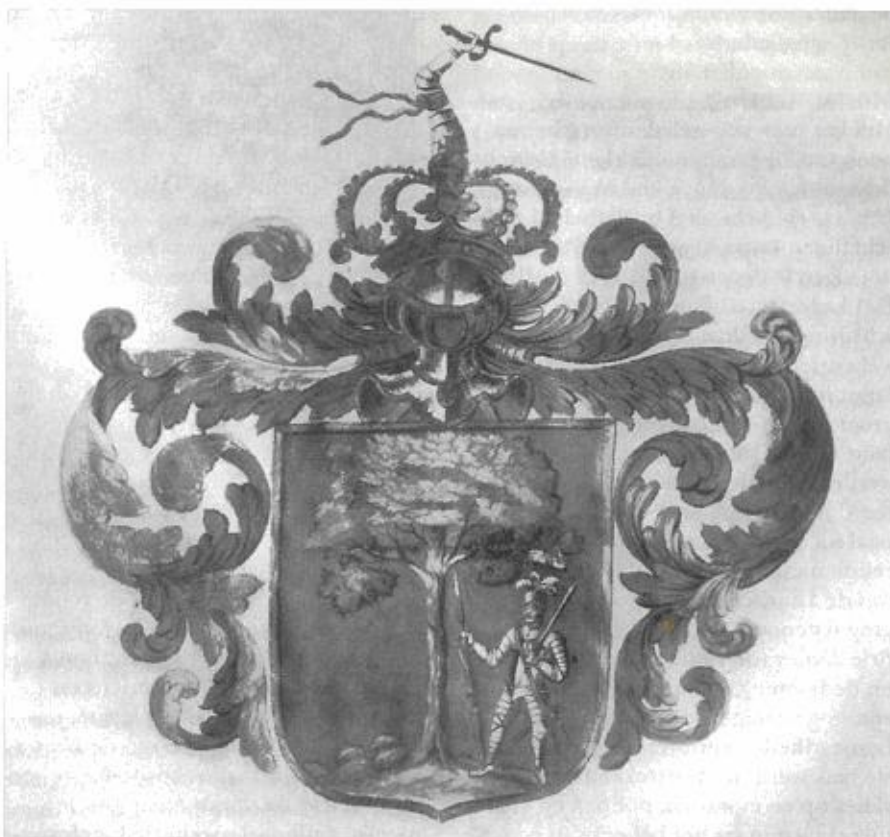
Conring en de Landschaft

Hermann Conring (1894-1989) kwam uit een oude, aanzienlijke Oostfriese familie, die zonder uitzondering tot de bestuurselite in de regio had behoord. Hij werd in 1927 benoemd als Landrat van Northeim en in april 1930 van Leer, nadat zijn voorganger in de *Provinzial-landtag* voor een nationaal-socialistisch voorstel had gestemd. Vijftien jaar zou hij in de Landkreis Leer als een 'Kleinkönig' heersen. Begonnen als bestuurder in het Pruisische staatsbestel zou Conring ook in het nationaal-socialistische systeem zijn weg goed weten te vinden. Hij werd in 1938 door Gauleiter Röver in de NSDAP opgenomen. Conring was een felle anti-communist en begroette als nationaal-gezind patriot de 'wederopstanding' van Duitsland met enthousiasme. Aldus arrangeerde hij zich op zijn manier met de partij. De Landesbauernschaft eiste zijn afzet-

ting, maar de steun van de Gauleiter hield hem overeind. Vanaf 1938 was Conring de machtigste man van de Landschaft, mede benoemd vanwege zijn verbindingen met Nederland. Tot zijn centrale taken behoorden de coördinatie van de 'heimatlichen Aufgaben' en de inter-friese contacten. Vanaf 1939 redigeerde hij het blad *Ostfriesland*. In mei 1942, na het overlijden van Von Eucken, werd hij ook formeel de voorzitter van de Landschaft. Die benoeming laat zien, dat hij ook in de ogen van de partij de meest geschikte kandidaat was, ondanks bestaande verschillen van mening. Hij werd bijvoorbeeld bekritiseerd door Gauinspektor Drescher als ook door de in Nederland geplaatste Drentse 'Beauftragte' Sellner. De laatste had de *Fryske Rie fan Saxo Frisia*, een nazi-gezinde culturele organisatie in Westerlauwers Friesland, onder zijn hoede.

Verdere inkadering

Conring zou te weinig aan het Grootgermaanse gedachtengoed doen en te veel oog hebben voor Friese zaken. In die tijd was Conring ook in Nederland werkzaam als Beauftragte van de Rijkscommissaris in de provincie Groningen (en aanvankelijk ook Friesland). Zijn po-

Het wapen van de Ostfriesische Landschaft

sitie als Landrat, als leider van de Landschaft en Beauftragter was kennelijk on-aantastbaar. Conring moest overigens wel personele ingrepen van Kunstwart Menso Folkerts en Gauinspektor Drescher accepteren bij de benoeming van Arend Lang tot 'Beauftragten des Reichsführers SS für friesische Fragen' en van Hermann Lübbling tot directeur van het Oldenburgse Staatsarchief. Om zijn doelen te kunnen realiseren was Conring in hoge mate aangewezen op een nauwe samenwerking met de Gauleitung en de onder hen ressorterende nationaal-socialisten. De Heimatbeweging in Ostfriesland had in zijn optiek slechts overlevingskansen als het zich voegde in een nationaal-socialistisch kader. De modernisering van de Landschaft en de toeëigening van de Heimatpflege was slechts mogelijk dankzij de steun van de Gauleitung van de NSDAP. De verschillende Dienststellen van deze partij steunden de pretenties en wensen van de Landschaft slechts dan, wanneer die in hun politiek-ideologische belangen paste. De Landschaft diende zich daarnaar te voegen, hetgeen in belangrijke mate gebeurde, zoals Von Reeken laat zien. Zo kon ze zich tijdens de Tweede Wereldoorlog ontwikkelen tot een belangrijk regionaal instituut op het gebied van de zorg voor de eigen cultuur en de cultuurpolitiek. Deze ontwikkeling ging vanzelfsprekend wel ten koste van een steeds verdergaande inkadering binnen de nationaal-socialistische heerschappij.

Diffuus gebied

Een voorbeeld van deze inkadering was de poging om tot een Ostfriesische Rassenkunde te komen. De achterliggende gedachte was de Oostfries als de drager van een erfelijk gezond ras neer te zetten. Door onderlinge spanningen tussen Oost-Friesland en Nedersaksen kwam een dergelijk boek niet meer tot stand. Men werd het eerst niet eens over de kandidaat van de auteur en door de oorlog kwam het niet tot een publicatie, hoewel er een manuscript lag. Al was het wel zo, dat de Landschaft vaak creatief de ruimten wist te benutten, die de polycratische structuur van de nazi-staat en de tegenstellingen tussen de verschillende nationaal-socialistische organisaties en binnen de rijksleiding haar bood. Personen als Von Eucken, Hahn en Conring lieten zich daarbij echter wel als nazi's kennen. De ontwikkeling van de Landschaft speelde zich af in een diffuus gebied, aldus Von Reeken,

namelijk 'tussen een zich terugtrekken in een nis, een vergaande aanpassing en een - meer of minder enthousiast - meedoen af'.

De reorganisatie

Conring zou ook de man worden van de reorganisatie van de Landschaft. Het besluit tot verandering van de wetgeving inzake de Ostfriesische Landschaft werd na lange discussies genomen. Reeds in maart 1939 had Conring een ontwerp gereed, maar de oorlog gooiden voorlopig roet in het eten. Pas in mei 1943 vond de presentatie van de nieuwe organisatie plaats. De prijs die betaald moest worden, was een gedeeltelijke nazificering, niet zozeer van de structuur maar veeleer van de inhoud van het werk. Dat laten de jaargangen van het tijdschrift *Ostfriesland* bijvoorbeeld zien. De Landschaft werd volgens het nationaal-socialistische Führerprincipe gemoderniseerd. De samenstelling gebeurde deels op voordracht van de NSDAP en zijn Dienststellen in de diverse steden, gemeenten en Landkreisen; de afgevaardigden van de Heimatvereine werden door de voorzitter benoemd. In plaats van de standen kwamen er nu zeven hoofdarbeids-groepen op uiteenlopend terrein, van genealogie (met daaraan gekoppeld de rassenzorg) en volkskunde tot en met musea en wetenschap. Bang dat de Landschaft anders zou worden opgeheven, hoefde hij niet te zijn, want hem werd in oktober 1941 door het Ministerie van Binnenlandse Zaken verschillende malen de verzekering gegeven dat zulks niet aan de orde was. Daarbij speelde ook Menso Folkerts, NSDAP-wethouder van Emden, die in 1941 Kunstwart werd en formeel de machtigste man in de Landschaft was, een belangrijke rol. Von Reeken maakt met zijn boek dus duidelijk dat de noodzaak om de verouderde structuur van de Landschaft aan te passen aan nationaal-socialistische grondslagen allerm minst voortkwam uit een dreigende opheffing. Die was in de jaren dertig in feite al van de baan. Hij liet tevens zien, dat de nationaal-socialisten de Landschaft helemaal niet hebben willen opheffen. Ze wilden deze integendeel juist gebruiken als instrument in hun Friesenpolitiek, binnen Duitsland zowel als in het bezette Nederland.

Vraagtekens

Niet alleen toen, maar ook in later tijd werd het argument van een dreigende

opheffing door de nazi's gebruikt om de reorganisatie van de Landschaft te verdedigen. Ook de zelfnazificering werd door sommigen met klem ontkend. Hermann Conring zelf keerde zich in 1978 in een lang artikel nog tegen de weergave van het oorlogsverleden van de Landschaft door Heinrich Schmidt in het standaardwerk *Ostfriesland im Schutze des Deiches*. Conring constateerde dat iemand die er niet bij was geweest geen idee kon hebben hoe dreigend nabij de opheffing was geweest, gezien de houding van de Oberpresident en de Gauleiters in een totalitaire staat. Ook bij de opmerkingen van Conring dat bij de reorganisatie geen sprake was van persoonlijke eerbij, machtsstreven of soortgelijke motieven, kunnen we overigens vraagtekens plaatsen. In de eerdergenoemde biografie van Conring in het Lexikon vermeldt Deeters te midden van alle positieve waardering voor 's mans optreden nog een ander pikant detail betreffende Conring. Bij de opheffing van de door de Landschaft beheerde *Ostfriesische Sparkasse* was hem het hemd van Landrat duidelijk nader dan de rok van voorzitter van de Landschaft. Hij raakte op deze wijze een zware concurrent van de Kreissparkasse Leer kwijt. De prijs was hoog. De Ostfriesische Sparkasse werd verdeeld over diverse regionale en lokale banken en de Landschaft werd met beroerd geld afgekocht.

Bundesverdienstkreuz

De Ostfriesische Landschaft zelf zette Conring overigens in 1945 aan de kant en ook als Landrat keerde hij niet terug. De Engelsen interneerden hem tot 1947. Daarna nam Conring zijn politieke carrière weer op. Hij bracht het tot lid van de Duitse Bondsdag voor de CDU, van 1953 tot 1969. Toen hem het *Bundesverdienstkreuz* werd toegekend, zag Conring zich echter genoodzaakt dit na Nederlandse protesten terug te sturen aan de president. De boeken van L. de Jong en Presser laten dan ook geen misverstand bestaan over zijn rol in het Duitse bestuur in Nederland. De Jong typeerde hem als de meest nazi-gezinde onder de Beauftragten.

Dietmar von Reeken, *Heimatbewegung, Kulturpolitik und Nationalsozialismus: Die Geschichte der "Ostfriesische Landschaft" 1918-1949* (Aurich 1996; Ostfriesische Landschaft)

Alsengemmen: van reisamulet tot Driekoningenbadge

Evert Kramer

De kunst van het steensnijden (glyptiek) is al duizenden jaren oud. In Friesland zijn in de loop der jaren de nodige steentjes van glas of halfedelsteen met ingesneden versiering, zogeheten gemmen gevonden. De spectaculaire vondstmelding van een zogenaamde 'alsengem' met kruismotief in Oudemirdum in september jongstleden vormde een mooie aansporing om een eerder begonnen overzicht van nieuwe Friese gemvondsten af te ronden.

Gemmen zijn, gevat in vingerringen al duizenden jaren zeer populair als sieraad. De hier besproken middeleeuwse gemmen zijn ovale of ronde gemmen van blauwe glaspasta. Op een dikke bijna zwarte onderlaag van glas werd een dunner, hemelsblauw bovenlaagje vastgesmolten. De uitstekende onderlaag is afgeschuind wat het encadreren (omsluiten) vergemakkelijkt. Qua lengtedoorsnede variëren de gemmen van circa 2 tot 3 centimeter. De versiering is niet ingesneden maar veeleer ingekrast, naar wij aannemen met een harde metalen stift.

Sleutelrol

De naamgeving alsengem is ontleend aan Als (Duits: Alsen), een eiland aan de oostkust van Zuid-Jutland, waar de eerst-gepubliceerde gem in 1871 in Sønderborg werd aangetroffen. Van de bijna honderd bekende gemmen komt een substantieel deel uit Friesland en derhalve vormt die collectie van oudsher een sleutelrol in de discussie. Over de gemmen bestond tot voor kort niet veel zekerheid. Opvattingen omtrent herkomst, functie, chrono-typologie, iconografie en datering hebben de laatste vier decennia de nodige veranderingen ondergaan. Nieuwe vondstmeldingen van soortgelijke gemmen vormden dus een mooie aanleiding om de inmiddels rijke verzameling alsengemmen in het Fries Museum tegen het licht te houden van de nieuwste inzichten over deze vondstgroep in Noordwest Europa.

Opzienbarend

Het oude record van twaalf 'alsengemmen' uit Friesland is inmiddels aanzienlijk verbeterd met een vijftal nieuwe vondstmeldingen. Hieronder bevinden zich verhoudingsgewijs veel zogenaamde twee-figurige varianten. Een van de laatste vondsten is ronduit opzienbarend

en van een type dat in heel Noordwest Europa nog niet eerder opdook. Het exemplaar bezit een afbeelding van een kruis met zijn uiteinden in een boomdes-levens-motief. De laatste jaren kwam eindelijk een reeks betrouwbaarder dateringen van alsengemmen in gestratificeerde (gelaagde) twaalfde-eeuwse context uit Oekraïense en Scandinavische oude stadskernen (onder andere Kiev en Lund) beschikbaar. Die geven de onderzoekers aanleiding tot groeiende twijfel aan de vroeger gangbare stelling. Die luidde dat dergelijke gemmen - er zijn nu zo'n kleine honderd uit Europa bekend - een functie van heidense amuletten uit de Karolingisch/Ottoonse tijd zouden hebben vervuld. Veel eerder denkt men thans aan de tijd waarin christelijke devotionalia in zwang waren, met andere woorden gedurende de volle en late middeleeuwen (1000-1200). De volstrekt unieke Friese alsengem met kruis onderstreept dit vermoeden van niet-heidense herkomst. De geografische verspreiding van vier tot een-figurige typen moet wat Friesland betreft dan ook aanzienlijk gecorrigeerd worden. Het is niet uitsluitend meer het gebied waar drie-figurige alsengemmen voorkomen, maar nu ook twee-figurige (de nieuwe exemplaren uit Westernijkerk, Dokkum en Hemelum/Bakhuizen), een beeld dat elders al vrij normaal is.

Oud ambacht

In de Babylonische tijd werden reeds dergelijke stenen gesneden. Vooral in de Romeinse tijd paste men gemmen van jaspis, bergkristal en agaat toe in vingerringen. Zij werden doorgaans versierd met motieven van de toen aanbeden goden. Bij bestudering naar de herkomst van de afgebeelde mensfiguurtjes op deze gemmen stuiten we op een treffend gelijkende beeltenis van de

Alsengem uit Westernijkerk
(Fries Museum, Leeuwarden)

duivel uit het vroegmiddeleeuwse Book of Kells-manuscript uit Ierland. Het niet eerder in dit verband gepubliceerde voorbeeld zou mogelijk de inspiratiebron zijn geweest voor de latere alsengemsnijder(-s?). In Friesland vond men al in 1846 een alsengem tijdens de commerciële afgraving van terpggrond bij Birdaard. Een vondst die mogelijk verband houdt met het nabijgelegen cisterciënzer klooster Klaarkamp. Kennelijk is deze vondst destijds niet als bijzonderheid opgevallen en beschreven, waardoor G. Elzinga in *De Vrije Fries* van 1971 terecht de Deense priester voor naamgeving kon betreuren.

Germaanse herkomst

Onderzoekers zijn het er in het algemeen wel over eens dat we de herkomst van deze gemmenfabricage moeten zoeken in het Midden-Rijngebied. Sinds de Romeinse tijd was in dit deel van Germanië al een zetel van de glasin-dustrie gevestigd. Daarmee komen de resultaten van de omvangrijke studie naar deze gemmen van Gandert, in 1955 gepubliceerd, op de tocht te staan. Hij zocht het productiecentrum van alsengemmen nog in het vroeg-middeleeuwse Friesland. Hij heeft echter het grote aantal vondsten verkeerd geïnterpreteerd door af te gaan op de vele vondsten als gevolg van de grootschalige terpaafgravingen in Friesland tussen 1840 en 1940. Dergelijke terpvondsten zeggen uiteraard weinig over het fabricagecentrum.

De bekende Friese archeoloog en numismaat Boeles, die de eerste helft van deze eeuw de Friese bodemvondsten beheerde, wees al in 1951 op een mogelijke productieplaats in Keulen. Schulze-Dörrlamm (1990) onderbouwde dit

vermoeden in een opzienbarend artikel. Keulen was sedert 1164 het middelpunt van de verering van de Heilige Drie Koningen. In dat jaar werden de gebeenten van Melchior, Caspar en Balthus van Milaan naar Keulen over gebracht. Zij interpreteerde de gemmen als kerkelijk gewijde devotiepenningen, bedoeld ter afwering van gevaar voor reizigers onderweg. De beschermende rol werd uiteraard aan de Heilige Drie Koningen, ooit op reis naar de pasgeboren Christus, toegeschreven. Volgens Schulze-Dörrlamm verspreidden pelgrims uit alle windstreken de gemmen.

Skrinkelmannen

De ruw ingekraste voorstelling in de blauwe glasaag omvat primitief uitgevoerde schetsen van een of twee, maar meestal drie menselijke figuurtjes. Zowel geheimzinnig als mager van uiterlijk, waarom S.J. van der Molen ze ooit in een krantenartikel in het Fries als 'skrinkelmannen' (geraamtes) omschreef. De buitenste twee lijken de middelste aan de hand te geleiden. Uit de stand van de hoofden valt op te maken dat die twee met elkaar in gesprek zijn. Eenzijdige interpretatie van de primitieve voorstelling is er lange tijd de oorzaak van geweest dat ze voor heidense amuletten uit de Karolingisch-Ottoonse tijd werden aangezien en als zodanig een bijzondere belangstelling genoten vanuit de wetenschap. In Friesland zijn weinig bodemvondsten bekend die zouden kunnen verwijzen naar kruischristendom en evangelisatie in de periode van de late achtste tot en met de tiende eeuw, de Karolingische tijd. Vroeger dacht men aan de voorstelling van barbaarse goden, met name vanwege de opvallende gelijkenis met de voorstelling op een enkele zesde-eeuwse Scandinavische bracteaat (eenzijdig geslagen muntsieraden van goudblik). Tussen dergelijke bracteaten en de vroegst gedateerde alsengemmen zit echter een te grote tijdspanne van vierhonderd jaar. Voor de meeste onderzoekers is fabricage in Scandinavië dan ook uitgesloten. Maar voor de Denen is het kennelijk wel zonneklaar wie de drie personen op dergelijke bracteaten zijn: Odin, Balder en Loki.

Heiligenverering

Opvallend bij veel alsengemmen zijn de boven de mensfiguurtjes weergegeven christelijke symbolen: sterren, palmtakken en een gelijkarmig kruis. Het unieke Oudemirdum-exemplaar is in

dit verband belangrijk door de combinatie van kruis en levensbomen aan de vier uiteinden. De mensfiguurtjes lijken elkaar soms aan de hand te geleiden hetgeen aan een schutspatroon of beschermengel doet denken, zoals bijvoorbeeld de heilige Christoffel. Schulze-Dörrlamm vermoedt een duidelijke samenhang met de herbegraving van de drie koningen in Keulen. Ze veronderstelt een relikwie-verering in de vorm van een gem met afbeeldingen van schutspatronen, die door reizigers los in de beurs werd gedragen. Het rond 800 door Ierse monniken vervaardigde handschrift *The Book of Kells*, geeft veel opheldering over de tekenstijl van mensfiguren. Op folio 202v, genaamd *the Temptation* (de Verleiding) zien we de duivel afgebeeld, dreigend met een stok. In alle details is dit het voorbeeld voor de gemmensnijder. De vorm van het hoofd, de kin, de vleugels, de beentjes, maar ook de hakken van deze duivel zijn identiek aan de figuren op de gemmen. Weliswaar gaapt er dan nog een tijdshaat van bijna tweehonderd jaar maar het vermoeden is gewettigd dat voorstellingen zoals uit het *Book of Kells*-manuscript over het vasteland verspreid zullen zijn geraakt in volgende eeuwen.

Verspreidingsgebied

Alsengemmen worden vooral aangetroffen in het gebied benoorden de grote rivieren en westwaarts van de Elbe. Uitschieters treffen we verder noordwaarts aan in Scandinavië en Rusland. Ook uit Italië en Zuid-Duitsland zijn een paar exemplaren bekend. De cultus van de

verering van de drie koningen vanuit Keulen strookt volgens Schulze-Dörrlamm ook goed met het verspreidingsbeeld van de gemmen. Opvallend in dat verband is de samenhang met het aartsbisdom Keulen en haar suffragaanbisdommen. De uitschieters in Rusland schrijft ze toe aan de activiteiten van de Hanze. Drie-figurige exemplaren komen voor in het gebied van Noord-Nederland, Noordwest-Duitsland, Denemarken, tot langs de kuststrook van Noorwegen en Zuid-Zweden. Ook op de eilanden Öland en Gotland is een exemplaar aangetroffen. Eénmalig is alleen een vier-figurige gem uit het Drentse Lieveren. De een- en twee-figurige gemmen bestrijken hetzelfde kerngebied, dat wil zeggen ze komen noordwaarts gaande in mindere mate voor. Slechts een paar alsengemmen zijn ver buiten dit gebied aangetroffen, zoals te Bielorodka (westelijk van Kiev), Mons (Bergen) in België en Brescia in Italië.

Boerenechtpaar

Uit Friese bodem zijn tot nu toe vrijwel uitsluitend drie-figurige exemplaren bekend. Ze werden aangetroffen in Beetgum, Hallum, Franeker, Idaard, Sneek, Holwerd, Spannum, Achlum, Birdaard, Hitsum en een drie-figurige uit particulier bezit afkomstig uit de terp Groot Battens onder Jorwerd. De tien eerste bevinden zich in de vaste collectie (zaal Middeleeuwen) van het Fries Museum op de archeologische afdeling. Van het Idaarder exemplaar bevindt zich een afgietsel in de collectie van het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden. Bij een antiekeuring zo'n tien jaar geleden toonde een bejaard boerenechtpaar nog een exemplaar, gevonden tijdens terpafgravingen. Helaas zijn naam en adres destijds niet vastgelegd. Misschien draagt dit artikel eraan bij opnieuw met elkaar in contact te komen.

Boom-des-levens

Slechts eenmaal eerder, en wel uit particuliere collectie, is een Friese twee-figurige alsengem gemeld uit de terp van Britsum. Recente vondsten van twee-figurige alsengemmen zijn afkomstig uit de stadskern van Dokkum, omgeving Westernijkerk en Hemelum/Bakhuizen. Het eenmalige exemplaar met het kruis en de boom-des-levens is afkomstig uit de omgeving van Oudemirdum. Uit overig Nederland zijn alsengemmen gevonden in Warffum, Baflo en De Paddepoel ten noorden van Groningen. Overigens toonde iemand uit Gronin-

*Alsengem uit Hemelum/Bakhuizen
(Fries Museum, Leeuwarden)*

gen begin dit jaar een twee-figurig exemplaar, afkomstig uit een terpje bij Westertwerd. Voorts zijn in Drenthe exemplaren bekend uit Lieveren, Peelo en Vries en elders uit Bloksjil, Enschede en Texel. Daarnaast is een viertal opgenomen als versiering in de band van het evangeliarium van Sint Ansfridus (bischop van Utrecht, 995-1009). Twee stuks zijn bekend van de band van het evangeliarium van Sint Bernulphus. Beide banden bevinden zich, na in 1859 letterlijk uit een presbyteriaanse kerk in Deventer te zijn gered, in het bisschoppelijk museum Catharijne Convent te Utrecht.

Toevalstreffers

Zoals eerder gemeld brak Schulze-Dörrlamm een lans voor de datering van alsengemmen vanaf de elfde tot de dertiende eeuw. Bovendien verwierp ze de standaardtypologie van Gandert uit 1955. Niet de vier-figurige alsengem uit het Drentse Lieveren, maar de een-en twee-figurige alsengemmen, uitsluitend bekend van kostbare kerkschatten in de vorm van boekbandversiering, zijn volgens haar de vroegste exemplaren. De ook in Friesland talrijk aanwezige drie-figurige alsengemmen zijn, aldus Schulze-Dörrlamm enkele eeuwen jonger. Het eenmalige Lieveren-exemplaar toont immers de aanbidding door de drie koningen.

Gandert baseert zich bij zijn typologie op de in zijn tijd nog beperkt voorhanden zijnde vondstassociaties. Volgens Schulze-Dörrlamm zijn die de laatste tijd beter bekend geworden dankzij stadskernonderzoek. Ze zijn derhalve van doorslaggevende betekenis voor een goede datering en juiste indeling van typen qua chronologie. De Friese exemplaren zijn voor de datering en de indeling naar type ongeschikt, want bij ons zijn ze alle uit losse context - dat wil zeggen als toevalsvondsten - van de akker of uit commerciële terpafragravingen bekend geworden. Dat geldt jammer genoeg ook voor de hier besproken vondsten. De beide Gaasterland-exemplaren zijn wellicht zelfs secundaire vondsten. Het is immers bekend dat veel vruchtbare terpaarde werd verscheept naar de schrale akkergronden op de glaciale ruggen in Zuidwest Friesland. De vinder van het Oudemirdum-exemplaar herinnert zich veel vondsten van knopen, kralen en dergelijke van uitgespoelde terpaarde aan het oppervlak. Ook de 'kruisgem' heeft hij op een dergelijke hooggelegen akker gevonden, op de stuwwal ten oosten van Oudemirdum.

*Alsengem uit Oudemirdum
(Fries Museum, Leeuwarden)*

Boekbanden

Zo is de datering van alsengemmen in korte tijd aan veel schommelingen onderhevig geweest. Het mooiste voorbeeld daarvan in de Friese literatuur is wel het omslag van de catalogus bij de expositie 'Van Friezen, Franken en Saksen' uit 1959. De samenstellers daarvan gingen toen nog uit van een vroeg-middeleeuwse datering. Sedertdien zijn nieuwe gemmen ontdekt en zaten de iconografen gelukkig ook niet stil. Boeles deed reeds in 1951 een aantal zeer verhelderende uitspraken over deze groep gemmen. Hij noemt het voorkomen op kerkschatten een aanwijzing voor een elfde, mogelijk zelfs tiende-eeuwse datering en wijst erop dat ze vermoedelijk door christenen aan de kerk werden afgestaan. Ook vroeg hij zich af of ze niet veel ouder dan deze boekbanden konden zijn. Antieke gemmen werden destijds ook door prelaten verzameld en ter decoratie op kruisen en boekbanden aangebracht.

Gewilde versiering

Uit de aanwezigheid van vier en twee exemplaren op van oorsprong Deventer evangeliaria valt op te maken dat ze als versiering op kerkschatten voorkomen. Toch hoeft dat niet altijd iets over ouderdom of oorspronkelijke functie te zeggen. Ze geven uitsluitend een *terminus ante quem* en kunnen dus ouder zijn indien van secundair gebruik sprake is. Het psalterium van Sint Ansfridus wordt als elfde-eeuws gedateerd. Dit betekent dat de op deze boekband aanwezige alsengemmen (twee tweefigurige en twee drie-figurige) al vóór 1164 in gebruik waren, dus vóór het moment van herbegraven van de Drie Koningen. Het overgrote deel der alsengemmen kwam helaas als afzonderlijk exemplaar zonder nadere vondstcontext aan het

licht. Ligging van de vindplaats geeft dan soms enig uitsluitsel bijvoorbeeld bij een voormalig klooster, een kerkpad of iets dergelijks.

De enige alsengem, die als amulet geïdentificeerd mag worden, stamt uit Ost-Friesland. In Bokel werd een exemplaar in een kerkschat aangetroffen, gevat in een zilveren omlijsting en door een dunne zilverdraad verbonden met een halve zilveren bolletje met oogmotief. Een in een fraaie gouden vating gezette alsengem is ook bekend uit Lübeck; dit exemplaar wordt als mantelspeld geïnterpreteerd, waarschijnlijk afkomstig uit een elfde/twaalfde-eeuws Slavisch vorstengraf uit de kerk van oud-Lübeck (Lubice).

Keulen

Uiteenlopende interpretaties van vondstomstandigheden van de thans bekende alsengemmen, het verschil in aantal afgebeelde figuurtjes, en de toewijzing van de afbeelding (heidens of christelijk motief) leidde de afgelopen decennia jaren tot een reeks van artikelen. De opvattingen over de precieze ouderdom, herkomst en functie waren hierin nogal aan verandering onderhevig. Overzien we de tot nu verschenen literatuur dan valt op dat de interpretaties vooral gebaseerd waren op gegevens afkomstig uit het verspreidingsgebied van de gemmen. Daarnaast leverden de wisselende archeologische context (de specifieke vondstassociaties waarbinnen alsengemmen optreden) en de ontwikkeling van bepaalde types de bouwstenen voor uiteenlopende interpretaties. We zijn momenteel tamelijk zeker over het gebruik en de plaats van fabricage. Het centrum van verspreiding, met het oog op de drie koningenverering komt overeen met de fabricageplaats: Keulen. Qua ouderdom gaan de aanwijzingen steeds meer naar het tijdvak 1000-1200 en lijken de een-figurige gemmen typologisch opzicht de vroegste exemplaren. Daarvan heeft Friesland nu een interessant voorbeeld in de reeks, het Oudemirdum-exemplaar met kruismotief.

Met dank aan:

*J. Nijboer (Veenwouden),
J. Henstra (Buitenpost),
fam R. Idema (Lemmer) en
I. Vonk (Koudum)*

Audulfus, een Friese koning!

K.P.H. Faber

Zoals iedere nieuwe vondst, die het bestaan van een middeleeuwse Friese Vrijheid (vgl. de Friese Vrijheidsmunt elders in dit nummer) bevestigt, aanleiding geeft tot gejubel, zo merkwaardig lauw waren en zijn de reacties op het hervinden van een verloren vroeg-middeleeuwse Friese koning, Audulfus. Vondsten van munten met zijn naam in onder andere Escharen (bij Grave), Engeland en de omgeving van Arnhem wijzen op muntslag onder zijn vroeg zevende-eeuws bewind. Een speurtocht naar een verloren gegane vorst.

De discussie is meer dan honderd jaar oud. P.O. van der Chijs vond al dat de *triens* (eenderde solidus -gouden munt uit het laat-Romeinse muntsysteem), met aan de voorzijde AVDLVVS FRISIA en op de keerzijde VICTORIA AVDLFO, die zich thans in Parijs bevindt, aan een Friese koning kon worden toegeschreven. Jean Lafaurie, de kenner bij uitstek van de Merovingische munten, kende de munt toe aan een Fries atelier in zijn beschrijving van enkele nieuwe exemplaren uit de vondst van Escharen in 1897. Kent, een andere autoriteit, sprak dat niet tegen. Grierson meldde in het *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde*, 1973/4 nog een exemplaar, gevonden in Engeland. Een recente vondst uit de omgeving van Arnhem brengt het totaal zelfs op zes stuks (mondelinge mededeling van Arent Pol, Koninklijk Munt- en Penningkabinet (KMP) te Leiden).

Geen euforie

Waarom barstte heel Friesland niet in gejubel los bij het hervinden van deze verloren koning? Waarschijnlijk omdat er niet zo'n sterk geloof gehecht werd aan koningen in Friesland. Halbertsma memoreert Finn, die in de Beowulf wordt genoemd als Friese koning met een vage datering in de vijfde eeuw en een onduidelijke localisering op een van de Friese eilanden (Sylt?). Hij moet volgens het fragment van het Finnsburggevecht over zowel Friezen als Denen geheerst hebben. Vervolgens komen Aldgils (circa 679) en Radboud (overleden in 719) aan de orde. Aangezien Finn een onzekere factor is, komen de Friese koningen pas officieel in beeld via Angelsaksische bronnen. Bede voorop, in verband met de zending. In Frankische bronnen verschijnen zij met betrekking tot de expansie van de Arnulfingen uit Austrasië (bekken Rijn en Maas) en Neustrië (tussen Loire en Ardennen) naar het noorden. De machtige clan van de

De derde triens uit Escharen, met AVDLVVS de keerzijde en FRISIA op de voorzijde

Arnulfingen legde vanuit hun machtsbasis in de Maasvallei als hofmeiers (hoogste paleisdignitaris) het fundament voor hun primaat in het Frankische rijk. Daar zwaaiden zij vanaf 680/690 feitelijk de scepter en legden er de basis voor hun macht als Karolingers, onder welke naam zij de geschiedenis ingingen.

Partijdigheid

Karel de Grote is de meest bekende vertegenwoordiger van deze clan. Hij slaagde er kort vóór 800 in om het noorden met de Friezen en Saksen definitief te onderwerpen. Pas daarna kon de kerstening op brede schaal doorgang vinden. Voorlopig staan alleen Aldgils en Radboud als echte Friese koningen overeind. Bubbo die in 734 tegen Karel Martel bij de Boorne sneuvelde, wordt door de Frankische bronnen eveneens een *dux* ('leider') genoemd, geen *rex*-koning; hetzelfde geldt voor Aldgils en Radboud. We nemen aan dat deze 'lage' aanduiding als *dux* een duidelijke politieke achtergrond had. De bronnen zijn zeer partijdig pro-Austrasisch en praten de hofmeiers na, die zelf streefden naar de *rex*-titel, welke tot dan toe in handen was van de Merovingers. Zij noemden de buitenlandse vorsten dus maar 'leider' en stelden de gang van zaken zó voor, alsof een paar buitenlandse stamhoofden tegen hun rechtmatige meesters

in opstand kwam. Zo lijkt men voor zichzelf een prachtig voorwendsel te hebben gecreëerd om strafexpedities tegen deze 'ontrouwe vazallen' te houden. In werkelijkheid was hun macht daar minder dan nominaal.

Merovingische muntslag

West-Europa had in de zesde eeuw geen centrale macht meer die over de muntslag ging. Steeds meer was men overgegaan op het nabootsen van Oost-Romeinse munten als *solidi* en *trientes*. Het gezag van de Merovingische koningen was te zwak om het muntwezen geheel en al te beheersen.

De eerste Merovinger

die zijn naam op gouden munten liet slaan was Theodebert I van Austrasië (534-548). Hij beschikte na zijn veldtocht tegen de Gothen in Italië over genoeg goud om overvloedig in allerhande ateliers te laten aanmunten (THEODEBERTVS VICTOR). Daarnaast werd er veel onder auspiciën van bisschoppen, kerken en kloosters gemunt. Ook afzonderlijke landschappen en steden hadden hun muntslag en daarenboven bestonden weer talloze zelfstandige muntmeesters (*monetarius*) die munten vervaardigden. Vanuit het centrum Marseille (ca. 570/80) bereikten munten via de handelsweg langs Rhône en Saône, Maas, Moezel en Rijn de Friese contreien. Merovingische trientes werden in noordelijker streken frequent nagemaakt, daarin voorafgegaan door de grotere solidi.

Na Theodebert I zwijgt het muntbeeld. De circulatie (*solidi*, *trientes*) toont zelden de naam van de koning. De indruk bestaat dat zeer incidenteel een *monetarius* de naam van de koning noemt om hem te eren, waarbij Marseille een uitzondering is. Lang niet altijd beschikte men over goud om munten te vervaardigen. Net als Theodebert, beschikte ook Dagobert I (623-639) over goud, dankzij het in exploitatie nemen van nieuwe goudmijnen in Limoges. Hier was de bekende heilige Eligius munt-

De triens in de stijl van Troyes (Champagne)

De trientes met AVDVLFVS

In totaal zijn er vijf waarvan vier met AVDVLFVS FRISIA kz. VICTVRIA AVDVLFVO. Twee van de vier munten werden gevonden in Escharen, nummer drie is een ander type met AVDVLFVS op de vz. en FRISIA op de keerzijde, dat eveneens te Escharen werd gevonden.

Van de twee eerstgenoemde trientes uit Escharen en de exemplaren die zich in Parijs (C.d.M.) en in Londen (British Museum) bevinden, zijn de Escharense en Parijse exemplaren volgens mondelinge mededeling van A. Pol (Koninklijk Munt- en Penningkabinet) van hetzelfde stempel. De voorzijde vertoont een buste met lauwerkrans; een zogeheten sjabloon-geijkt patroon, dat via Frankische nabootsing in Friesland terecht moet zijn gekomen. De keerzijde heeft een Latijns kruis op een basis met een vorm van een halve cirkel boven een basisstreep. Een alpha en omega links en rechts aan het kruis en onder de basisstreep een W

De vondst Escharen is volgens Kent ('Problems of Chronology in the Seventh Century Merovingian Coinage' Cunobelin 13, 24-30) omstreeks 630 begraven omdat twee solidi (Viviers en Arles) van lichter gewicht zijn (21 siliquae-3.98 gram), een verandering die omstreeks dat jaar plaatsvond. Zij vormen de sluitmunten van de vondst.

Voorts aanwezig in deze complexe muntvondst zijn:

- 5 Byzantijnse solidi, periode 474 (Zeno)-602
- 1 frankische imitatie van een solidus van Anastasius
- 5 solidi van Zuidfranse ateliers waaronder die twee lichte van Arles en Viviers ca. 630
- 10 trientes Rijn; 5 Keulen en 5 Bonn
- 2 solidi Magnia Vico (Nijmegen)
- 4 trientes Magnia Vico-Niomago (Nijmegen)
- De munten van Nijmegen zijn de enig bekende tot dusver.
- 1 solidus en 3 trientes Teledanus (Tiel), ook de enig bekende exemplaren.
- 1 triens van Hoei, monetarius Landegisilus. Door A. Pol gedateerd ca 585-610
- 2 trientes Maastricht, monetarius Chagnomiris. Gedateerd door A. Pol na 590 - ca 605
- 2 trientes van Friese ateliers op naam van Justinianus
- 2 trientes op naam van Audulfus; Friese ateliers
- 13 trientes die niet kunnen worden toegewezen.
- 5 Merovingische trientes, Amiens, Airon-Notre Dame, Orleans, Sion, Thiverzay

De triens uit de omgeving van Arnhem, die nog niet in beeld was, met AVDVLFVS op de keerzijde en FRISIA op de voorzijde is ook van belang. De conditie is prachtig en de stijl van de afbeelding past in een filiatie (verwante stijlgroep) aan het noordelijk uiteinde van de Maasweg. Gelijke kenmerken: zelfde patroon lijnen van de buste en op de diadeem een maansikkeltje (verworden juweel in rand).

Het tweetal met AVDVLFVS FRISIA - VICTORIA AVDVLFVO van hetzelfde stempel als Parijs lijken een wat langere looptijd te hebben gehad: gedeponerd 630 en aangemunt rond 600-630.

meester. Uit deze kring kennen we een medaillon-achtige solidus met aan de keerzijde het opschrift DAGOBERTVS REX FRANCORVM DOMNVS

Koninklijk geschenk

Dergelijke 'propaganda' bereikte ook de Friese streken. Daar waren al eerder de trientes van Theodebert bekend. Boeles noemt in zijn muntenlijst in *Friesland tot de Elfde Eeuw* een tweetal. Goud was er genoeg en kundige goudsmeden eveneens. Wat dat aangaat spreekt de vondst van een matrijs te Wijnaldum boekdelen. Op de AVDVLFVS FRISIA - VICTORIA AVDVLFVO combineerde men de naam van de vorst op de voorzijde met de rond 600 op de keerzijde gangbare afbeelding van een kruis met alpha (A) en omega (Ω). Hier werd het voorbeeld wellicht gegeven door een triens in de stijl van Troyes. Het is mogelijk dat de AVDVLFVS munten als 'koninklijk' geschenk bij bepaalde gelegenheden werden uitgereikt. Van een normale circulatie lijkt in dit geval geen sprake te zijn. Blijft uiteraard de vraag of er in de jaren 600-630 een Friese koning met de naam Audulfus is geweest. De naam Udolphes/Audulfus/Aeldwulf komt in de vroege middeleeuwen veel voor in het noorden, maar er kunnen meerdere koningen met die naam zijn geweest, zoals ook meerdere Radbouds en Aldgilsen als koning worden genoemd. Zonder verder bewijs moeten we het met dit zestal intrigerende munten doen.

Dominee Sint Wilman

Gedoopt en dus geheiligd

Jacob van Sluis

In dit blad heeft een serie *Hilligen yn Fryslân* gestaan, over de verering van bijvoorbeeld Sint Odulphus en Maria in het Friese land. Bij heiligen denken we aan de rooms-katholieke moederkerk, maar de hervormd predikant Wilman noemde zich bewust in een combinatie van ernst en luim Sint Wilman. Over deze Friese 'heilige' handelt deze bijdrage.

Gedoopt, dus Sint

Willem Wilman werd op 17 november 1906 geboren te Wierum, West-Dongeradeel. Zijn vader was een kleine boer en de jonge Willem werkte aanvankelijk enige jaren op de boerderij van zijn vader en diens broer te Engwierum. Pas op zijn zeventiende kreeg hij een middelbare schoolopleiding aan de zogeheten Doetinchemse inrichting, aldaar speciaal opgericht om jongens op een theologiestudie voor te bereiden. Die studie volgde hij aan de Rijksuniversiteit te Groningen, waar hij in 1934 zijn kandidaats haalde en in het jaar erop zijn kerkelijk examen. Wilman werd predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk in achtereenvolgens het Groningse Lettelbert-Enumatil (1936), Lollum-Waaxens (1940), Oudeschoot (1946) en Gaast-Ferwoude (1968). Na zijn emeritaat in 1972 woonde het gezin te Kollum. Wilman overleed na een hartaanval op 24 april 1974 te Leeuwarden.

Al snel mat Wilman zich de naam Sint, heilige, aan. De reden daarvan was geen hoogmoed of spot, en het had evenmin iets te maken met zijn ambt. "Ik ben bij mijn doop geheiligd door de woorden 'In de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest'. Dan ben je geheiligd. Iedereen, die gedoopt is, is heilig en mag zich dus Sint noemen. Dat ik alleen dat doe ... tja ...". In dit portret wordt Wilman veelvuldig sprekend opgevoerd. Dit was mogelijk dankzij een drietal interviews waaraan de citaten ontleend zijn uit respectievelijk de *Leeuwarder Courant* (4 december 1971), het *Friesch Dagblad* (15 april 1972) en de *Haagsche Courant* (29 april 1972).

Zwembroek

Wilman koos bewust voor kleine kerkelijke gemeenten, omdat hij alle hem toevertrouwde schapen wilde kennen. Hij vertrok uit Oudeschoot toen hij merkte dat hij door de toeloop van

nieuwe bewoners het contact met de gemeente verloor. Hij koos voor de kleine gemeente in Gaast en Ferwoude en zou dan ook niet landelijk bekend geworden zijn als niet het volgende gebeurd was. In zijn eigen woorden: "Mooie dingen kun je meemaken. Ik was gevraagd voor een dienst in de zeilschool van Langweer. Allemaal mensen in zwembroek. Ik ben er op de fiets heengegaan. Zwart pak, zwarte kousen, zwarte hoed, zwarte das, en heel deftige zinnen als 'het is mij een innige behoefte des harten', en 'zo ben ik dan tot u gekomen'. Ze schrokken zich kapot. Toen heb ik uitgelegd dat recreatie herschepping betekent, terug naar de natuur, terug naar God. Langzaam heb ik jas, das, broek, kousen uitgedaan. Toen stond ik in zwembroek en dook het water in".

Friese week

"Dat kwam in de kranten. Toen kreeg ik een telefoontje van Willem Duys of ik bij hem in De Vuist wou komen. Ik kijk niet veel televisie. Ik heb gezegd 'Dat wil ik wel'. Mijn vrouw en ik waren net in Israël geweest. Daar had ik een rabbijnenhoed gekocht. Ik heb vier hoeden: de hoge zijden van de dominee, de Russische bontmuts, de Mohammedaanse fez en die rabbijnenhoed. Die zette ik op. Het werd een gekke avond, maar ik ben wel kwijt geraakt wat ik zeggen wou. Je staat er niet voor jezelf. Willem Duys wist ook niet waarom Friesland zo bijzonder mooi was. Ik heb hem toen uitgelegd dat God weliswaar hemel en aarde in zes dagen geschapen heeft, maar dat hij na de rustdag een week extra genomen had om Friesland te maken, dat moest iets bijzonders worden. Brieven dat ik gekregen heb, stapels. Het was niet eerbiedig en niet christelijk, schreven ze."

Ernst en luim

Met dat laatste was Wilman het beslist niet eens. Waarom zou men in de kerk geen grappen mogen maken, zo vroeg hij zich af. Waarom zou het geloof alleen maar ernstig moeten zijn? Maar de grap stond bij hem ten dienste van de Boodschap, waarmee hij wel degelijk ernst maakte: "Je kunt wel spelen in je preek, gekke dingen zeggen - en jongen wat heb ik een boel gekke dingen op de preekstoel gezegd - maar je moet er wel hard op werken. Het is geen kleinigheid Gods Woord te verkondigen." De ernst van de boodschap

ZATERDAG 29 APRIL 1972

Haagsche Courant

EEN KLEURKANARIE IN DOMINEESLAND

'Sint Wilman' uit Gaast houdt zondag zijn laatste preek

Uit de *Haagsche Courant* van 29 april 1972

dienden degenen die bij hem kerkten terdege te beeffen. Vanwege het ontbreken van de ernst schafte hij in Oudeschoot de kerkdiensten op oudejaarsavond af. In dit traditioneel niet zo kerkelijke dorp kwam men dan massaal naar de dienst om ontdaan *Uren, dagen, maanden, jaren* te zingen. "In Oudeschoot kwamen ze op oudejaarsavonden altijd allemaal naar de kerk, 52 centen op zak voor de collecte en een zakdoek voor de tranen. Dan moest ik preken over de ledige plaatsen. Tot ik op een avond de hele zaak de hele dienst heb laten lachen, ik vertelde alle moppen die ik kende. Toen zijn ze wel met andere gevoelens de kerk uit gegaan. Sindsdien preek ik niet meer op die avond." De oudejaarsconference is in Oudeschoot uitgevonden en prompt weer afgeschaft.

In overall

De hoge zijden hoed van de dominee naast de drie andere hoofddekels: het duidt erop dat Sint Wilman deze hoed niet op de conventionele wijze gebruikte. Al in zijn eerste gemeente liep hij gekleed in een trui door het dorp - in de jaren dertig zeker niet conform een eerbiedwaardig predikant. Wel droeg hij op de kansel een toga: "Ik vind het wel gemakkelijk, ik ga in mijn trui naar kerk en trek daar mijn overall even aan." Het niet-dragen van een stropdas had zowaar een theologische lading: "Judas had wel een das om en daarmee heeft hij zich verhangen nadat hij de Heer verloochend had. Ja, ik ben daar gek ...". Zonder kerkdienst werd oudejaarsavond heel anders doorgebracht: "Als de mensen me vragen wat ik dan wel doe, vertel ik dat ik naar mijn buurman ga om een oliebol. Als ik die op heb haal ik bij de volgende een slokje. De vijfde buurman brengt me in zijn kruiwagen thuis."

Zijn gedrag werd niet door iedereen gewaardeerd. Als kandidaat prekend in een Zuidhollandse gemeente liep hij het beroep mis door een botte opmerking tot een ouderling. Als consulent voor de vacante gemeente Nijehaske stootte hij eveneens een ouderling voor het hoofd: "Als jij begint te bidden, begin ik vanaf de kansel te vloeken! Want beter in oprechtheid te vloeken dan geveinsd te bidden!" Het werd een rel die de landelijke pers haalde. De eigen gemeente kreeg eveneens heel wat te slikken: "Laatst nog heb ik van de kan-

Geart hie tocht, de duvel dy wie dea;
Jonge, 't is net wier, dea giet dy nea.

Geart hie tocht, 't is in stjittende raem;
Jonge, 't is net wier, hy is sêft as dyn faem.

Geart hie tocht, hy flokt op 'e merke;
Jonge, 't is net wier, hy bidt yn tsjerke.

Geart tinkt nou, sa kin hy gjin kwea;
Jonge, 't is net wier, sa bidjert hy dyn lea.

Geart tinkt noch, myn siel bliuwt dochs frij;
Jonge, 't is net wier, dy nimt hy der bij.

Geart skriemt nou, nou gean ik nei de hel;
Jonge, 't is net wier, dyn Hear hâldt him knel.

sel gezegd dat alle mensen afstammen van Adam, behalve de Gaasters, die stammen af van de schelvis: grote beken en geen hersens."

In de praktijk

Naar eigen zeggen was de enige verandering in denken die hij onderging dat hij in Lollum bewuster hervormd werd in de confrontatie met de gereformeerde zuster gemeente. "De gereformeerde Lollumers hadden voor alles een antwoord. Ik heb wel eens gezegd dat als de Heer met vragen zat Hij maar naar de gereformeerde Lollumers moest gaan om antwoord." In Gaast had hij een prima relatie met de gereformeerde collega: "Ons enige geschilpunt is de interpretatie van psalm 105 (in de oude berijming, JvS), 'Het verbond met Abraham, zijn vrind, bevestigt Hij van kind tot kind'. Ik zeg dat het hier de aartsvader Abraham betreft, maar die gereformeerde houdt het er koppig op dat het hier om zijn eigen grote Abraham Kuyper gaat." Al met al een heel aardige karakteristiek van hoe de toenmalige hervormden de gereformeerden, met hun visie op de doop, zagen.

Age de dorpstheoloog

Huisbezoek verrichtte Wilman niet om te evangeliseren of om te beleren, want hij liet Gods Geest vrij waaïen. In Oudeschoot verkeerde hij onder de heidenen: "Als ik daar bij iemand aanbelde, kon het gebeuren dat ze zeiden: Dominee u mag er best inkomen, maar met dat bliksems gedoe wil ik niets te maken hebben. Maar wat heb ik veel mensen van wie je dat nooit had verwacht, later voor mij zien knie-

len en belijdenis zien doen. Wat zijn daar een heidenen tot geloof gekomen. De Heilige Geest strompelde overall tussendoor en kwam zo nu en dan even boven." Het was een heilig charisma dat werkzaam was. Maar voor alles ging het om de verkondiging. Naast de kansel en het huisbezoek gebruikte Wilman het voor hem uiterst belangrijke medium van het kerkblad. In Oudeschoot gaf hij wekelijks de *Kerkklok* uit, voor een groot deel op eigen kosten. In zijn stukken ondertekend met 'Age de dorpstheoloog' wilde hij rechtstreeks de mensen aanspreken. In het kerkblad van Gaast had hij als 'Geale van Gaast' minder ruimte tot zijn beschikking.

Fries

Wilman was erbij toen de Friese bijbelvertaling van dr G.A. Wumkes in 1942 te Leeuwarden werd gepresenteerd: "M'n hart klopte als een lammestutje". Hij ging dan ook regelmatig voor in Friestalige diensten. Zelf dichtte Sint Wilman in de Friese taal. Na zijn overlijden werden deze gedichten verzameld en uitgegeven: *Sinneljocht yn't tsjuster*. Ze zijn geschreven in eenvoudige taal met directe beelden. Vele hebben een religieus thema en getuigen van Wilmans blijmoedig godsvertrouwen, zoals bijvoorbeeld in het hier afgedrukte gedicht Geart en de duvel

Tenslotte een zelfportret, niet in de bundel opgenomen:

*Sint Wilman is oars net as in bangeskiter.
Mar falt Gods Geast him op 'e hûd,
Jowt Dy him in opsoademyter,
Dan jowt dy klok in helder lûd.*

Simon Vestdijk

Grensganger tussen Harlingen en Lahringen

Pieter van Exter

In Hernomen confrontatie met Simon Vestdijk legt Theun de Vries aan Vestdijk de vraag voor in hoeverre voor hem gehechtheden, affiniteiten en invloeden ten aanzien van zijn geboorteplaats en -provincie een rol spelen. In zijn reactie wijst Vestdijk onder andere op de nawerking in hem van de spel- en avontuurtijd in het sfeervolle Harlingen. Ook de onderdompeling in het rijkere leven van het kosmopolitische Amsterdam, waar hij met regelmaat weken achtereen bij zijn grootouders logeerde, liep volgens zijn zeggen sterk door de kleinstedse Harlinger beïnvloeding heen.

Nauwkeurige beschrijvingen

Dat zijn toelichting de waarheid geen onrecht doet, kunnen wij als lezer met gemak opmaken uit de nauwkeurige beschrijvingen van het stadsbeeld uit het begin van deze eeuw in zijn romans met autobiografische inslag: *Kind tussen vier vrouwen*, *Meneer Vissers hellevaart* en de *Anton Wachter*-serie.

Vele beschreven locaties zijn in het Harlingen van nu nog moeiteloos herkenbaar. De routes waarlangs meneer Visser wandelde zijn met maar weinig hindernissen van betekenis over te doen. Elk jaar verlustigen Vestdijkkliefhebbers zich nog in de redelijke ongeschondenheid van de wandelweg waarlangs Anton Wachter zijn H.B.S.-vriendinnetje Ina Damman naar het station bracht.

Binnenplaats als venster

Vestdijks gedetailleerde weergave van het Harlinger stadsbeeld getuigt van een toegenegen betrokkenheid en een gemotiveerde waarneming. In *De andere school* ziet het uitzicht vanuit de achterkamer van Antons vriend Jan Breedevoort er zó uit:

‘Het raam keek uit op een binnenplaatsje met wasgoed en een enkel spichtig struikje: een van die kelderachtige oorden, die bezoekers van Lahringer huizen in staat stelden het stadje van binnen te bekijken. Steeds, in zo’n geval, wuifden boven een schutting in de verte twee of drie hoge en sterk vertakte bomen, die tot een tuin konden behoren, maar even goed tot een der hoofdstraten, die men zo van de binnenkant gezien op die plaats nog lang niet zou hebben ver-

Voorbij de bomen van de Tuingracht (Rozengracht), het Werfplein (Zuiderplein) en de Werfgracht (Zuiderhaven) met links ‘als een wond in het stadsbeeld, de oude scheepswerf...’

wacht. Dit was Lahringen op en top, Lahringen op zijn best misschien; de grauwe hemel sleep de scherpe kanten van de goten af, dekte holle vensters toe en veegde met rusteloze wolken over alles heen, alsof de zee zich reeds tot de lucht toegang had verschaft en daar in rollers aan kwam drijven, bakstenen krekken binnenstromend, zinnebeeldig bezit nemend van het stadje en er dán pas een kleine havenplaats van makend. Op zulk een binnenplaats, vanuit zo’n venster, was de zee, wan-

neer men er eenmaal aan dacht, tastbaarder en beklemmender aanwezig dan in het dok, of buiten de haven zelfs.’

Romantische inslag

Het overdrachtelijke in de laatste zinnen zet ons op het spoor van de beginnende gedachte dat het Vestdijk om

veel meer gaat dan om een fotografisch juiste tekening. Dat Lahringen voor hem niet identiek is aan Harlingen, dat Harlingen slechts het onontbeerlijke decor is waarop hij zijn veelkleurige beleving van de werkelijkheid aanbrengt.

Een onvervalst romantische inslag is aan Vestdijk niet vreemd. Hij kent een grote ontvankelijkheid in gevoel en denken. Schrijvend over zijn jeugd in Harlingen schetst hij een jongen voor wie gevoelens voortdurend object zijn

voor een subtiel soort gedachtenleven. Vestdijk kiest er voor om in het romantische spanningsveld tussen binnen- en buitenwereld de onveilige Umwelt in de innerlijke belevingswereld samen te trekken en daar om te vormen tot een nieuwe ideële werkelijkheid. Bij de beschrijving daarvan hecht hij zijn binnenste beleving aan de buitenwereld. Harlingen wordt - door de gevoelsbeleving heengegaan - tot Lahringen. Een onstoffelijke realiteit schuift door de substantiële werkelijkheid van alledag heen. De buitenkant van het leven wordt aangepast aan de voorstelling die zich aan de binnenkant van de beleving aftekent.

Ontmaterialisering

Het Harlingen uit de periode dat Simon Vestdijk smoorverliefd is op het Franeker meisje Liesbeth Koning, voor wie hij de schooltas draagt van de H.B.S. aan de Zuiderhaven naar het station, is uitgangspunt voor *Kind tussen vier vrouwen*, maar hierin en in de *Anton Wachter*-serie die daaruit voortgekomen is, wordt Harlingen herschapen in een dromerig Lahringen. Hierin begeleidt Anton Wachter zijn aanbiddelijke hoogverheven Ina Damman van Werfgracht naar het Stationsplein.

'Anders was de ruimte geworden; hele stukken vielen weg, of werden herbouwd; de stad rangschikte zich om de centrale weg van Breestraat naar Stationsplein, weg voor een koninklijke intocht met erebogen, (...)' Dat proces van herbouwing en herschikking, de idealisering, maakt de concrete structuur van de stad ijler, transparanter, maakt dat de Lahringer stad uitdrukking is van een gedroomde behoefte. Vervluchtiging, stroming en vloeiing, de kleuring van de lucht en de val van het licht, zijn de elementen die in het teken staan van 'ontmaterialisering' tot een verhevener werkelijkheid: aanpassing aan de inwendige beleving waarin de geliefde relatie met Ina veiliger en vollediger is dan in de buitenwereld van alledag.

'Tegenover de H.B.S., aan de overkant van de Werfgracht, die hier de breedte van een binnenhaven bereikte, lag, als een wond in het stadsbeeld, de oude scheepswerf, aan drie zijden omgeven door half ingezakte schuttingen, die met palen gestut moesten worden.' Nu Ina Damman in Antons leven gekomen is, laten alle oude zorgen en moeiten hem koud, en daarmee verandert ook de uitstraling van de stad:

'De Werfgracht, de school, de werven aan de overkant, lagen in een nieuw, tintelend licht; de weg, die hij iedere dag met Ina Damman volgde, was als een steil pad door een vagevuur, dat steeds weer opnieuw omhoog vlamde tot aan de hemel, (...).'

Vervluchtiging

Boven de stad is de hemel zeer licht grijs, waaruit een parelachtig licht komt stromen dat het gezicht van Ina koel en glanzend maakt. Het element vervluchtiging zien we terug in de korelge geur van de stoom uit de locomotief, en in de stoomflarden waaruit Ina Damman kan opdoemen als Anton haar tegemoet loopt. De ontmoetingsplaatsen waar hij van Ina de schooltas overneemt - Tuingericht en Singelbrug - lijken onwezenlijke oorden. 'Naar het Stationsplein helde de weg een weinig naar boven.' Stijging van het terrein op plaatsen met een haast sacrale betekenis (in dit geval door associatie met Ina) komt wel meer in het werk van Vestdijk voor als een onopvallende vorm van verijling, een geraffineerde annexatie van de plaatselijke situatie door de ideële beleving.

De ontmaterialisering tot een gedroomde wereld is wel heel duidelijk geprofileerd in het fragment waarin Anton 's avonds nog een boodschap voor zijn moeder doet, en dan, denkend aan Ina, '(...) liep alsof hij nooit meer terug zou komen (...)' door de stad naar de haven. 'Moe en ijl voelde hij zich.' Die ijlheid deelt zich ook mee in het door de mist schijnende lantarenlicht, en in de door de kale takken meereizende maan. 'Soms ging hij tot waar voorbij het dok de grote zeeruimte opdoemde, waaruit de wind koud naar hem toebles (...). Angstig zilde geuren vlogen aan, een laag gedroogde vis van rechts, of stoom van de schepen in het dok. De maan was achter hem. Aan de horizon, of vlak ervoor, dat kon niemand onderscheiden, knipoogden lichtjes, naar elkaar, of elkaar voorbij, eenzaam, en een beetje geruststellend.' In al dat vloeiende, ijle, vage en ongrijpbare trekt hij in een 'lichaamloze omhelzing' het beeld van Ina Damman naar zich toe.

Als Anton later - na het verbreken van de vriendschap met Ina - haar beeld weer voor zich probeert te halen, roept hij de plaats waar Ina het einde van de relatie bevestigde in gedachten op: 'Het Werfplein (...) zou nu wel helemaal in vuur staan, open voor die hemelstreek

(...).' De rode kleurenmengeling aan de westelijke hemel, het schitterende singelwater, de brandende zon achter de bomen van de stadstuin en de korelge geur van de stoom roepen niet alleen een fraai stadsbeeld van Lahringen op, maar halen vooral de verschijning van Ina in Anton terug.

Droomwereld

In het begin van *Sint Sebastiaan* staat een schitterend voorbeeld van intekening en inkleuring van de stad door de beleving van het kind. In zijn verdroomde waarneming vanuit de sportkar, waarin het door zijn moeder rondgereden wordt, ziet zijn ervaring er zo uit: 'Er waren ongelooflijk zonnige plaatsen: grachten, havens, waar de zon van twee kanten scheen, een enkel park. In zijn verbeelding lagen er geen straten tussen zijn huis en deze oorden; men liep er zo in, of reed erin; in plaats van straten was het zijn moeder die de gemakkelijke verbinding bewerkstelligde, met wit fladderende rokken achter de wagen niet zozeer lopend als zwevend, (...).' Ook hier weer het verschijnsel dat een haast vergeestelijkte werkelijkheid door het Harlinger stadsbeeld heen schuift en Lahringen ontstaat. Langs de Zuiderhaven strekt zich een lichte straat die niet te eindigen schijnt: 'En de vroegere Werfgracht was een helder en tochtig oord geweest, waar het licht aan 't voorbij waaien was, waar wind en zon nog niet waren gescheiden. (...) Het enige dubbelzinnig-donkere, de kerk aan het begin, verdween half onder de belichting. Want van twee kanten vonkte daar de zon: in de hemel en uit het water.' (*Kind tussen vier vrouwen*).

Harlinger scepsis

Dualisme in zowel denken als voelen is een belangrijk gegeven in het werk van Simon Vestdijk. De werkelijkheid van het bestaan valt uiteen in vele aan elkaar tegengestelde verschijnselen, zoals bijvoorbeeld leven en dood, man en vrouw, geest en stof, binnen- en buitenwereld. Het kunstenaarschap van Vestdijk staat in het teken van het streven om boven de gebrokenheid van het bestaan uit te komen; het leven in zijn verschijningen te doorgronden en tegenstellingen met elkaar te verzoenen. In dat licht begrijpen wij ook zijn poging om buitenste waarneming en binnenste beleving, materiële werkelijkheid en ideële realiteit in

elkaar te integreren. Zijn neiging om zich niet aan één waarheid of één realiteit te binden, is door hemzelf omschreven als zijn onpartijdigheid, zijn scepsis.

In het reeds genoemde gesprek met Theun de Vries noemt Vestdijk zijn sceptische geaardheid een Harlinger trek. De Harlinger mentaliteit van spot en scherts, 'een trek van wegwerpend ongelooft die je verbiedt om je aan eeuwige waarheden te onderwerpen', zou hij als kind gemakkelijk overgenomen hebben. De Harlingers zelf zijn niet al te filosofisch en hun hoon en schamperheid zijn uiterst pragmatisch. In een veel subtielere geaardheid is die sceptische aanleg op Vestdijk van toepassing. Het is tenslotte deze typisch Harlinger trek die het hem

In het gedicht 'Zelfkant' (*Kind van stad en land*) wordt dit principe verwoord als: 'Ik houd het meest van de halfland'lijkheid (...)'. Levend in het grensgebied tussen twee werelden, is de dichter zelf een zacht meebewegend vlies waardoorheen verschillende werkingevelden, bijvoorbeeld die van stad en land, zich aan elkaar kenbaar maken. In de dichter zelf vindt de samenspraak tussen die onderscheiden gebieden plaats, die hem uitnodigt tot het vaststellen van het geheimzinnige verband ertussen.

Harlingen zal er zeker aanleiding toe hebben gegeven om van de zelfkant te houden. De stad grenst aan de waarachtige onontkoombaarheid van het land zowel als aan die van het water, met boven beide vlakke gebieden de

gedicht 'Ik zal u heden 't nieuwe eiland toonen' omschreven als 'het branden van water op onzichtbare eilanden': de ideële voorstelling.

Middelaar

En ertussenin, aan de zelfkant, de flexibele grens tussen binnen- en buitenwereld, bevindt zich weer de dichter in zijn eigen magische spanningsveld. Vanuit dat standpunt verricht hij zijn toverpraktijken opdat de ene waarheid zich meedeelt aan de andere. In het buitenste Harlingen bevindt de zee zich buiten het dok, of buiten de haven zelfs. Maar in het binnenste Harlingen, de binnenwereld van de dichter, verschaft de zee zich toegang tot de lucht, komt in rusteloze wolken over alles heen drijven en neemt bezit van het stadje, er dán pas een havenplaats van makend waar de schepen der verbeelding kunnen binnenlopen.

En de dichter, de grensganger, de bewoner en bewaker van de zelfkant vormt de binding tussen beide werelden. Hij is de middelaar die de ideële oneindige droom over de eindige werkelijkheid van alledag doet vloeien, en de werkelijkheid van alledag aan die eindigheid onttrekt door deze op te nemen in zijn ideële, magische creatie.

Harlingen

Rozengracht.

Uitg. A. Land. Ezn.

De Tuingracht (Rozengracht) in het begin van de twintigste eeuw

mogelijk maakte om te ontsnappen aan het geografische Harlingen, de tot stad versteende plek aan de Waddenze. Binnen het raffinement van de in hem uiterst gecultiveerde scepsis heeft de buitenste objectieve kijk op het havenstadje zich ontvankelijk verklaard voor de binnenste subjectieve visie op zijn geboorteplaats.

Zelfkant

Er ontstaat een magische spanning wanneer onderscheiden werkelijkheden in elkaar vervlochten raken zonder dat de oorspronkelijke begrenzing nog ergens aangegeven kan worden.

hoogopen luchten. Al in zijn kindertijd heeft Simon de aanraking gevoeld van deze uitgestrektheden die in hem samenkwamen. Die zelfkant, waar verschillend geaarde werelden in elkaar overlopen, kent niet alleen een geografische duiding, maar ook een psychologische.

In 'Stad aan de wadden' (*Kind van stad en land*) verwoordt Vestdijk het uitzicht op het buitengebied: 'Drie eilanden staan aan den horizon, als het niet zeer nevelt.' Het uitzicht op het binnengebied, het onuitwisbare 'in-zicht' in en binding met de eigen binnenwereld, wordt in de bundel *Simplicia* in het

Twée provinciegeschiedenissen

Cor Trompetter

In de gedurende de afgelopen jaren verschenen onder meer provinciegeschiedenissen van Utrecht, Noord-Brabant en Friesland. In beide laatste gevallen is expliciet gekozen voor het thema modernisering als ordenend principe. Wat betreft een tweede uitgangspunt staan de twee echter diametraal tegenover elkaar. Waar in de Friese geschiedenis het feit dat een geschiedenis niet volledig kan zijn een uitgangspunt is, is in Brabant juist de integrale geschiedenis, opgevat als de volledige geschiedenis voor zover de huidige kennis reikt, het startpunt geweest.

Gefragmenteerde presentatie

Op het eerste gezicht lijkt er wel iets te zeggen voor het Brabantse model: We schrijven alles op wat we weten, netjes geordend, en aan het einde maken we de balans op in de vorm van een lijstje van wat we nog niet weten. Over een paar onderwerpen, bijvoorbeeld de demografie, heeft dit tot kloeke hoofdstukken geleid waarin de huidige stand van zaken duidelijk wordt gepresenteerd. Echter, aan het einde van het eerste deel dat na 448 pagina's omstreeks 1890 eindigt - verder zal ik maar niet gaan - is de conclusie van deze lezer dat we veel weten van de Brabantse geschiedenis, misschien meer dan ons lief is. De Brabantse geschiedenis is volledig gefragmenteerd gepresenteerd en wordt gedomineerd door de angst dat er misschien iets is overgeslagen. De volgende twee delen zijn niet anders. Zo leren we dat er in 1849 ongeveer 63 doopsgezinden in Noord-Brabant waren, en dat het aantal Hersteld Lutheranen schommelde rond de 65. Ook leren we dat er voor de kleine protestantse kerken weinig toekomst was in Brabant, waardoor hun ledental laag bleef (368-369). Tot in de slotbeschouwing vinden we details van deze orde. Zo schrijft de eindredacteur dat op 1 oktober 1863 het baanvak Breda-Tilburg feestelijk geopend werd (483). Het is voor de genodigden ongetwijfeld een fijne dag geweest, maar om nu aan deze vreugde te refereren in een slotbeschouwing waarvan we mogen verwachten dat er grote lijnen getrokken worden die ons inzicht in de Brabantse geschiedenis geven, gaat ver.

Vreemde conclusie

Niet alleen dergelijke details maken de Brabantse geschiedenis tot een vermoeiend boek. P.J.A. Nissen eindigt zijn beschouwing over het katholicis-

me met: 'De katholieke kerk in Noord-Brabant leek zelfverzekerd en in gesloten front op weg te zijn naar de twintigste eeuw.' Maar elders in zijn stuk betoogt Nissen dat de kerk daadwerkelijk zelfverzekerd en in gesloten front op weg was naar de twintigste eeuw. Waarom dan de vreemde conclusie, die suggereert dat niet alles was wat het leek? Overigens, in dit hoofdstuk wordt met geen woord gerept over modernisering. Ook niet in het afsluitende hoofdstuk. Daarin wordt de religie zelfs geheel buiten beschouwing gelaten.

Waarom een geschiedenis?

De oorzaak van deze structurele problemen van de Brabantse provinciegeschiedenis is meerledig. Het eerste is het idee dat een integrale geschiedenis, geïnterpreteerd als een zo volledig mogelijke geschiedenis, de beste van alle mogelijke geschiedenissen is. Een tweede oorzaak is dat er niet is nagedacht over de eenvoudige vraag waarom er een geschiedenis van Brabant moest komen. Er ligt geen idee aan ten grondslag over de wijze waarop de Brabantse geschiedenis bijzonder of problematisch is. Het feit dat een politiek-bestuurlijke entiteit tweehonderd jaar bestaat, zou een mooie aanleiding geweest kunnen zijn voor een politiek bestuurlijke geschiedenis, maar niet meer dan dat. In dat geval zou ook de keuze voor de periode 1796 tot heden gerechtvaardigd geweest zijn. Nu is dit echter een in essentie onnatuurlijk startpunt. Welk argument, en dit is slechts een voorbeeld, valt aan te voeren om met de demografie van het Brabantse gebied in 1796 te beginnen? Gingen de Brabanders onder invloed van het feit dat hun generaliteitsland nu een echte provincie was een ander voortplantingspatroon vertonen? Genoeg nu over Brabant. De geschiedenis van Friesland is geluk-

kig bescheidener van opzet. Hier is onderkend dat iedere geschiedenis het maken van keuzen impliceert. De gemaakte keuzen zijn echter evenmin als in het Brabantse geval, gebaseerd op een visie op de geschiedenis van de provincie. Integraal in de Brabantse zin is de Friese geschiedenis gelukkig niet, maar ook hier is de integratie van de verschillende deelgebieden (politiek, economie, demografie en cultuur) niet van de grond gekomen.

Invloeden van buiten

Misschien is de wens dat er zoiets als een samenhangend beeld van de geschiedenis van een provincie te schrijven valt te hoog gegrepen, of liever, amper mogelijk. Immers, dit betekent dat auteurs een standpunt innemen, een bepaalde invalshoek voor de juiste houden en daarvoor een argumentatie opzetten. Het heeft ook tot gevolg dat het concept van een 'neutrale' geschiedenis moet worden losgelaten. Misschien is dit vanuit het perspectief van een 'geschiedenis voor iedereen' niet wenselijk, maar het maakt een geschiedenis wel spannend. In ieder geval zou er dan een discussie kunnen ontstaan. Een voorbeeld: een van de uitgangspunten van deze geschiedenis van Friesland is dat de Friese geschiedenis niet als een geïsoleerd fenomeen moet worden gezien, maar als een onderdeel van de geschiedenis van de Nederlandse staat als geheel. De invloeden van buiten, zo stellen de auteurs, hebben de Friese geschiedenis mede vorm gegeven. Een standpunt met betrekking tot de positieve en negatieve effecten van de externe invloeden vinden we echter hoogst zelden. Mogelijk dat hierdoor soms ontwikkelingen geconstateerd worden, maar geen poging tot verklaringen wordt gedaan.

Friese trivialiteiten

Een voorbeeld van een iets andere orde. Korfbal wordt vooral in de Wouden beoefend, kaatsen in het noorden en noordwesten. Met behulp van een kaart wordt dit geïllustreerd. Waarom de sporten zo over de provincie verdeeld waren wordt echter niet duidelijk. Kan het iets te maken gehad heb-

ben met de politieke kleur van de Wouden, of gaat het hier om een zuiver toevallige ontwikkeling? Uit mijn Stellingwerfse jeugd weet ik dat voetbal en korfbal amper door één deur konden: een sociologisch fenomeen? Een ander voorbeeld. Tussen voetbalclubs uit dicht bij elkaar gelegen plaatsen bestond al vroeg een rivaliteit die, lang voordat Michels de metafoor 'voetbal is oorlog' introduceerde, in en buiten het veld op hetzelfde neerkwam. Was dit een nieuw fenomeen, of de voortzetting van een lang bestaande rivaliteit tussen de jeugd van verschillende dorpen? Wat hebben voetbal en voetbalsuccessen voor betekenis gehad in een dorp als Jubbega? We vinden wel de opmerking dat er ooit drie clubs waren. In het geheel der geschiedenis, zo kan men tegenwerpen, zijn dit trivialiteiten. Maar het zijn wel Friese trivialiteiten, die als metafoor voor een veranderende maatschappij misschien meer hadden kunnen vertellen van het Friese in de Friese geschiedenis dan de opsommingen van de opkomst van de verschillende sporten als exponenten van een opkomende massacultuur die we nu vinden.

Levende geschiedenis

Misschien onder druk van de hang naar neutraliteit, een ander uitgangspunt van de geschiedenis van Friesland, is ook de cultuur van de plaggenhutten, de cultuur van de armoede in de Wouden uit deze geschiedenis verdwenen. We vinden wel de verschillende emancipatorische verenigingen, maar niet de andere werkelijkheid van Bertus Lacher die de Velden rond Noordwolde met zijn harmonica onveilig maakte, een harmonica waar hij niet op kon spelen maar wel zijn centen en stuivers mee ophaalde. Voor alle duidelijkheid, ik wil absoluut niet pleiten voor een provinciegeschiedenis zoals de Brabantse, alstublieft niet, maar wel voor een levende geschiedenis, een geschiedenis van onderop, zo men wil.

Goede inleiding

Ten dele lijdt ook de Friese geschiedenis onder het gebruik van 'modernisering' als motief. Modernisering wordt opgevat als 'het geheel van veranderingsprocessen die zich op verschillende terreinen voordeden'. Deze definitie is echter zo breed, dat er niets

meer overblijft. Iets anders geformuleerd: in deze definitie is alle geschiedenis modernisering. Waar zijn historici anders mee bezig dan met veranderingsprocessen die in het verleden hebben plaatsgevonden? Betekent dit nu dat de geschiedenis van Friesland mislukt is? Nee. Mijn kritiek op de Friese geschiedenis laat onverlet dat het voor de geïnteresseerde leek en de niet-gespecialiseerde historicus een goede inleiding vormt. Vergeleken met het Brabantse product is het zelfs een uitstekend boek. Dit neemt echter niet weg dat wanneer meer gezocht zou zijn naar het specifiek Friese in de Friese geschiedenis er een interessanter werk had kunnen liggen.

Eerenbeemt van den et. al., **De geschiedenis van Noord-Brabant, deel 1**, Uitgeverij Boom, Amsterdam/Meppel 1996
J. Frieswijk et. al., **De geschiedenis van Friesland 1750-1995/Skiednis fan Fryslân 1750-1995**, Uitgeverij Boom, Amsterdam/Meppel, Fryske Akademy, Leeuwarden/Ljouwert, 1998

Agenda

10 en 11 april 1999
NATIONAAL MUSEUM WEEKEND

ANJUM

Anjumer Molen 'De Eendracht',
Mounebuorren 18. Tel.: 0519-321926.
Open: ma 13-17, di t/m za 10-17.

Doorlopend

Zes zolders kijken

- Vaste exposities, zoals een foto-expo van molens in Friesland en Dongeradeel, molenmodellen, uitzicht op het Lauwersmeer enz.

BURGUM

Streekmuseum/Volkssterrenwacht Burgum,
Menno van Coehoornweg 9.
Tel.: 0511-465544. Open: di t/m za 14-17, vr 14-17/19-22

t/m 20 maart

Ijs en weder dienende

- Deze winterexpositie toont onder meer de geschiedenis van de schaats. Van benen glis tot klapschaats, de opkomst en ondergang van de vele Friese schaatsenmakers. Er is aandacht voor lokale ijsclubs, toertochten, wedstrijden en spekdrijden en - hoe kan het ook anders - de 'Tocht der Tochten'.

DOKKUM

Streekmuseum 'Het Admiraliteitshuis',
Diepwal 27. Tel.: 0519-293134.
Open: di t/m vr 14-17, za 10-17.
Tweede Kerstdag 14-17

t/m 30 december

20 jaar Atelier 'De Gouden Hand'

- Deze tentoonstelling laat werk van keramist Jan Dekker en beeldend kunstenaar Cees Booy zien. Van Dekker wordt werk van de afgelopen twintig jaar getoond, van Booy werk van de laatste vijf jaar. Bezoekers kunnen het werk van beide kunstenaars kopen. Gedurende de tentoonstellingsperiode is in het atelier 'De Gouden Hand' hedendaags werk te bewonderen.

DRACHTEN

Museum Smallerland, Museumplein 2.
Tel.: 0512-515647.

Open: di t/m za 11-17, zo 13-17.

Eerste Kerstdag, Nieuwjaarsdag én eventueel de dag van de Elfstedentocht gesloten

23 en 26 december

Kerstactiviteiten voor kinderen

- Workshop speciaal voor kinderen van zeven tot en met twaalf jaar. Ze kunnen een eigen hangbeeld maken naar een voorbeeld van een tentoonstellingsonderdeel, het werk van de uit Drachten afkomstige kunstenaar Gerrit Offringa.

Opgave voor deelname is noodzakelijk

t/m 3 januari

Poppen in Klederdracht

- Expositie van poppen in klederdracht afkomstig uit de verzameling Atsma van het museum

t/m 10 januari

Ken uzelf

- Tentoonstelling van de geschiedenis van de broederschappen in Noord-Nederland met nadruk op de positie en historie van de loges in Friesland

30 januari t/m 11 april

Meimissen

- Expositie van 'gestichtstekeningen' van Klaas Koopmans voorzien van zijn commentaar. De tekeningen geven een indringend beeld van de gekwetste mens. Ze zijn gemaakt vanuit de gezichtshoek van de kunstenaar tijdens zijn eigen opname en verblijf in psychiatrische ziekenhuizen

GORREDIJK

Stichting Streekmuseum Opsterlân,
Hoofdstraat 59. Tel.: 0513-462930.
Open: di t/m vr 9-17, za 13-16

Het Streekmuseum 'Opsterlân' is gevestigd in de voormalige lagere school die dateert uit 1887. In de benedenzalen worden per jaar vijf tot zes wisselende tentoonstellingen gehouden. In de bovenzalen is een aantal permanente exposities ingericht.

t/m 16 januari
Grote Verkooptentoonstelling
- Het Streekmuseum 'Opsterlân' is op 1 december jl. gestart met een grote verkooptentoonstelling van antieke voorwerpen en curiosas, zoals schilderijen, klokken, meubelen, glaswerk, goud, zilver, munten enz. Inbreng is mogelijk tot 12 januari.

JOURE
Oldtimermuseum 'Select', Mme. Curiewei 4, Woudfennen. Tel.: 0513-415499.
Open: wo t/m zo 10-17.

Doorlopend
Het Koperen Tijdperk
- Bijzondere expositie van oldtimers uit het begin van onze eeuw met heel veel koperwerk.

KOLLUM
Oudheidkamer 'Mr Andrea', Eyso de Wendtstraat 9-11. Tel.: 0511-452833.
Open: di t/m za 14-17.

Het gehele jaar
Glashelder
- Expositie over glas in allerlei vormen en soorten. Deze tentoonstelling kwam tot stand in samenwerking met Royal Leerdam

KORNWERDERZAND
Kazemattenmuseum Kornwerderzand. Tel.: 058-2664865.

Doorlopend
Het leven van de soldaat
- Zeven kazematten zijn heringericht in de stijl van de meidagen van 1940. Achter betonnen muren van drie meter dik ziet u hoe het leven van de soldaten op Kornwerderzand was.

LEEUWARDEN
Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum (FLMD), Grutte Tsjerkestrjitte 212. Tel.: 058-2120834.
Iepen: mo o/m fr 9-12.30/13.30-17

o/m 19 febrewaris
De winter wol ús wiisheid leare. Marten Sikkema 80 jier
- Dizze útstalling wol mei help fan hânskriften, brieven, boeken en foto's in byld jaan fan it wurk fan Govert Alettinus Gezelle Meerburg. As Marten Sikkema krige dizze yn Utert berne nearlandikus, dy't yn de Twadde Wrâldoarloch yn Fryslân ûnderdûkt sitten hie, namme as dichter, oersetter, kritikus en skriuwer fan koarte ferhalen.

Fries Museum, Turfmarkt 11. Tel.: 058-2123001.
Open: ma t/m za 11-17, zon- en feestdagen 13-17. 25 December en 1 januari gesloten

t/m 3 januari
De zielenverzamelaar
- In Buro Leeuwarden, de actuele kunst-ruimte van het Fries Museum, is de tentoonstelling 'De Zielenverzamelaar' te zien met nieuw werk van Paul Klemann.

t/m 8 januari
Scandinavishe grafiek uit de collectie Knecht-Drenth
- Expositie in het Prentenkabinet van o.a. Per Kirkeby, Bengt Lindström, Asger Jorn

t/m 21 februari
Van Jan Steen tot Jan Sluijters, de smaak van Douwes
- Expositie van circa 100 schilderijen van de bekende Amsterdamse kunsthandel Gebroeders Douwes Fine Art in de voormalige Kanselarij. Deze tentoonstelling laat Nederlandse en Franse schilderkunst zien uit de zestiende tot en met de eerste helft van de twintigste eeuw.

t/m 28 februari
Bloemstillevens 1850-1940. Bloemen op papier uit Nederland en België
- Expositie van circa zestig werken op papier uit Nederlandse en enkele Belgische musea en particuliere verzamelingen.

t/m 28 maart
Schatten onder de schotel
- Zo luidt de titel van de tentoonstelling die vanaf half januari wordt gehouden. Hierin zal een greep uit de uitzonderlijk rijke en gevarieerde collecties van amateur-archeologen te zien zijn.

Video- en Fotokabinetten
t/m 14 maart
Tuindorp Oostzaan, fotowerken van Raimond Wouda, 1998

Selectie, video van Una Henry, 1997

Zonder titel, videoprojekt van Toos Nijssen, 1998

De Verzamelplaats
De Verzamelplaats is een ruimte in het Fries Museum waar kinderen hun verzameling kunnen exposeren. In 1999 komen de verzamelingen aan bod van:
9/12-5/1 Jelmer Hamstra (9) Dokkum:
Skatten fan it strân
6/1 -2/2 Marieke Groen (10) Leeuwarden:
Bambi en andere herten
3/2 -2/3 Annemieke Hiemstra (12)
Leeuwarden: Fan poezen en katten
3/3 -6/4 Merel Ysbrandi (12) Drachten:
parfumflesjes
7/4-11/5 Wytse de Groot (?) Warns:
Stienen net genôch
12/5-8/6 Jeanet Beuker (10) Leeuwarden:
Mûzen yn 'e fal
9/6-13/7 Pieter-Jelles Tjoelker (11)
Rottevalle: vuuraanstekers
14/7-7/9 Albert en vrienden (?) uit
Rottevalle: modelauto's
8/9-5/10 Sven Doorenbos (8) Drachten:
heteluchtballonnen
6/10-2/11 Pauline Eleveld (11)
Leeuwarden: spulletjes van Peter Rabbit

Keramiekmuseum Het Prinsessehof, Grote Kerkstraat 11. Tel.: 058-2127438.
Open: ma t/m za 10-17, zon- en feestdagen 13-17

t/m 10 januari
Inca's, heersers van de Andes
3000 jaar Andes cultuur (1500 v.Chr.-1532 n.Chr.) Zeer bijzondere tentoonstelling van

200 archeologische topstukken uit Peru, waarvan het merendeel nog niet eerder is getoond. De tentoonstelling geeft een uitgebreid overzicht van de bloeiperiodes van de Inca en de pre-Inca culturen.

t/m 28 februari
Japonisme - Art Nouveau
- Toen Japan in 1854 na een isolement van ruim tweehonderd jaar haar grenzen opende, was dit voor het Westen een belangrijke stimulans om opnieuw kennis te maken met de belangrijkste Japanse kunstvormen.

OOSTMAHORN
Oerka I.V.Museum, Oostmahorn 15. Tel.: 0519-321583. Open op afspraak.

Doorlopend
Er was eens...
- Expositie van werk van Irene Verbeek

SNEEK
Fries Scheepvaartmuseum en Oudheidkamer, Kleinzand 14, Sneek. Tel.: 0515-414057.
Open: ma t/m za 10-17, zo 12-17.
Eerste Kerstdag en Nieuwjaarsdag gesloten.

t/m 7 maart
Ids Wiersma tekent en schildert de Friese Zuidwesthoek

9 maart t/m 11 april
Educatieve tentoonstelling Stichting Keunstwurk

16 april t/m 30 mei
Expositie van werk van de kunstenaar Uilke Bleeker

Contactavonden
De contactavonden worden gehouden in de nieuwe gehoorzaal van het museum. Ze zijn gratis toegankelijk en ook niet-leden zijn van harte welkom. De lezingen beginnen om 19.30 uur. Het museum is geopend vanaf 19.00 uur.

18 januari
Friese handel en scheepvaart in de late middeleeuwen - lezing verzorgd door de heer G. Elzinga

24 februari
De Sneker architecten - lezing verzorgd door de heer Sytse ten Hoeve

SURHUISTERVEEN
Munt en Penningkabinet Spaar en Voorschotbank, Jan Binneslaan 9a. Tel.: 0512-369999.
Open: di t/m vr 14-17

Tot 1 januari 2002
De komst van de EURO
- Ondanks alle discussie nadert de invoering van de EURO in een razendsnel tempo. De vraag hoe de nieuwe munten en bankbiljetten er uit gaan zien dringt zich op en steeds vaker houden de (veronderstelde) gevolgen van de eenheidsmunt de gemoederen bezig. Een goede reden voor het Munt en Penningkabinet dit onderwerp onder de loep te nemen

SWICHUM

Nicolaes Tsjerke, Ayttdyk 3.
Tel.: 058-2552635.

Open: ma/wo 9-11.30, di 14-17, zo 10-18.

Doorlopend

De uitvaart in al haar aspecten

- Weinig mensen zijn op de hoogte van de vele nieuwe mogelijkheden omtrent de uitvaart. De Stichting Uitvaart-Informatie Friesland biedt door middel van voortdurend wisselende tentoonstellingen zoveel mogelijk informatie. Daarnaast is het kerkje uiteraard ook te bezichtigen.

VLIELAND

Museum Tromp's Huys, Dorpsstraat 99.
Tel.: 0562-451600.

Open: wo-za 14-17, Kerstvak. di-za 14-17,
25 en 31 December gesloten.

t/m 9 april

Vlieland amateurs

- Tentoonstelling van Vlieland 'zondags-

schilders', welke in samenwerking met de Cultuur Historische Vereniging 'Tromp's Huys' is ingericht. Ditmaal laten we u achttien inzendingen van in totaal elf schilders zien. Ook in de woonkamer van zorgcentrum 'De Uiterdon' is een aantal werken te zien. Hoewel de kunstenaars vrij zijn om een onderwerp te kiezen, blijkt toch dat het eigen eiland voldoende dankbare plekken biedt om in pastel, aquarel of olieverf weer te geven. Maar ook buiten Vlieland is een breed scala aan onderwerpen gevonden. Aan de tentoonstelling is een publieksprijs verbonden, de Betzy Akersloot-Bergpenning, die rond Pasen 1999 wordt uitgereikt aan de deelnemer die de meeste stemmen op één van zijn/haar werken heeft verzameld

Woonkamer Zorgcentrum 'De Uiterdon',
Boslaan 1.

Open: dagelijks van 10-17

t/m 18 april

- Tentoonstelling van werk van de kunstenaar Hans Buenk in aquarel en olieverf

De Noordwester, Vlielands Centrum voor
Informatie en documentatie,
Dorpsstraat 150. Tel.: 0562-451700.

Doorlopend

Schatten uit de Noordzee

- Wrakvondstenzolder: vondsten van de bodem van de Noordzee vanaf eind 1800 tot 1996

Bij de achterpagina:

Mooi Friesland: Hindeloopen
(foto: Jan Heuff)

Verschijningsdata Fryslân in 1999:

Nr. 1/99	17 maart	kopy inleveren voor 3 februari
Nr. 2/99	16 juni	kopy inleveren voor 5 mei
Nr. 3/99	13 oktober	kopy inleveren voor 1 september
Nr. 4/99	15 december	kopy inleveren voor 3 november

Kopy sturen naar het redactieadres:

Postbus 6091,
8902 HB Leeuwarden.
Faxen mag ook:
058-2665309.

Advertentietarieven:

Hele pagina	f 750,-
Halve pagina	f 450,-
Kwart pagina	f 275,-

Advertenties sturen naar het redactieadres:
Postbus 6091, 8902 HB Leeuwarden.

(advertentie)

Ø 22,5

*Friesland 2/3 Ruitergroot circa 1350. Unicum.
Thans te bezichtigen in het Fries Museum.*

J. B. Westerhof
NUMISMAAT

Trekpad 38-40, 8742 KP Burgwerd.
Tel./Fax: 0515-57 33 64.

